

דמילתא, כמו עוד כמה וכמה מנהגים, בבחינת מהיות טוב וגו':

ולקושטא דמילתא מצאתי שבתשוכותיו של הרמב"ם (הנקראות פאר הדור בסימן ע"ג, ובאלו הנדפסות בשנת התרצ"ד היא בסימן י'). **ושבשנת התש"כ בסימן קנ"ט** איתא טעם לקשירה שבסופן שהיא משום קשירה תמה ע"ש. א"כ נראה ממילא דראוי שיהיה זה קודם של ראש כסדרא דקרא וקשרתם לאות על ידך והדר והיו לטוטפות וגו'. אולם הא"י טעמא אין לו מקור ברור בגמרא, וכמ"ש לעיל תשובה י"ד אות ב'. ואעיקרא מה שהרמב"ם מפרש שהג' כריכות באצבע הן מדינא דתלמודא במנחות לה: קטר ליה מתלית ליה, אין לו הכרח כלל לפי דברי רש"י שם שמפרש לה בעניין אחר. מה גם דלדידיה נמי קשירה זו לאו לעיכובא איהי כמפורש שם בתשובתו. ולא עוד אלא דמאידיך דעת הרא"ש והטוש"ע סימן כ"ה סעיף י"א להניח של ראש קודם ז' הכריכות שעל הזרוע, כדי למעט ההפסק. באופן שמנהגינו הוא כממוצע. וכל שכן לפי סדרן של דברים בעינן דוקא הכי. ואיכא למימר נמי דעד כאן לא קאמר הרמב"ם אלא כשאין כורכין ע"ג הזרוע רק מותחין עד האצבע ושם כורכין ג' כריכות כמו שזכר בדבריו, לפיכך לא תהיה הקשירה שבזרוע מתקיימת זולת כריכות אלו. משא"כ השתא דנהוג כולי עלמא לכרוך ע"ג הזרוע ז' כריכות כמ"ש בב"י ובש"ע ושאר רבוותא, ורק בסופן מותחין הרצועה לאצבע האמצעית ותופסין אותה עד שמניח של ראש, וכל שכן לדין דנהיגין לכרוך כבר בקיבורת גופא עוד ד' כריכות כדלעיל סימן י"ד, הרי ע"י כל זה מתקיימת הקשירה היטיב גם בלא הכריכות שבאצבע, ושפיר יודה גם הרמב"ם. וע"ע לעיל סימן ט"ו:

★

הלכך המשנה ידו על התחתונה, וצריך לחזור למנהגינו:

סימן י"ח

מקום הנחת התפילין בקיבורת, האם משערים זאת כשהיד כפופה או פשוטה

רצוני לשאול בדין תפלה של יד שצריכה להיות לגמרי על הקיבורת דהיינו בשר התפוח ונאע"פ שיש

המקילים שאם רובה על הקיבורת, די בזה, דאמרי' רובו ככולו. אבל רוב אחרונים מחמירים בזה], יש להסתפק כשקובעים איפה מתחיל מקום בשר התפוח, האם מביטים כשהזרוע פשוטה, או כשהיא כפופה. כי אצל הרבה אנשים, ואני בתוכם, נפקא מינה טובא מזה, כי כשהזרוע פשוטה השרירים מתרחבים ומתפשטים כמעט עד המרפק. אבל כשהזרוע כפופה, השרירים מתכווצים ומתרחקים הרבה מן המרפק, וממילא צריך להגביה התפלה הרבה:

ואם נחמיר שצריך להביט כשהזרוע כפופה, תצא להם, וגם לי, בעיא גדולה. שהרי לרוב פוסקים צריכה התפלה להיות לגמרי בחצי התחתון של העצם שמן הכתף עד המרפק, ובתפלין רגילים שלנו אם מניח כולה על בשר התפוח כשהזרוע כפופה, והיינו רחוק הרבה מן המרפק, לא יהא כולה בחצי התחתון של העצם:

יש סופר אחד בברוקלין שעושה רעש בזה, שהרבה אנשים, ובפרט בחורי בר מצוה, אינם יוצאים מצות חש"י לרוב הפוסקים בתפלין הרגילים שלנו, כי הוא מחמיר (עכ"פ מספק דאורייתא לחומרא) שצריך לקבוע תחילת מקום הקיבורת כשהזרוע כפופה לגמרי, וממילא כדי להיות לגמרי על הקיבורת וגם לגמרי בחצי התחתון של העצם יש רק מקום קטן מאד. והוא מוכר מטעם זה תפלין של יד קטנים מאד מאד באורך וברוחב, אבל בגובה הם כמו התפלין הרגילים שלנו כדי שיוכלו להכניס לתוכן פרשיות מהודרות שלנו. אבל לא שמענו מגדולי הדורות שנהגו כן:

בשאלה זו, אם להביט כשהזרוע פשוטה או כפופה, שמעתי שמועות שונות בשם גדולי א"י. שמעתי שהגרי"ש אלישיב שליט"א הורה שמביטים כשהזרוע כפופה קצת, ושמעתי שהגרי"י פישר שליט"א הורה שמביטים כשהזרוע כפופה לגמרי, ובשם הגר"פ שיינברג שליט"א שמעתי שמועות סותרות זא"ז שי"א שמקיל שהזרוע פשוטה לגמרי וי"א שמחמיר שכפופה לגמרי. וקשה לי לברר אמיתיות השמועות:

עוד יש להסתפק אם גם המעברתא צריכה להיות כחצי התחתון של העצם:

אבקש מכתר"ה בכל לשון של בקשה, לברר לי כל הנ"ל בהקדם האפשרי כי הדבר נחוץ מאד למעשה:
יצחק אהרן פענפיל, ליקווד, ארצה"ב.

★

תשובה:

מחסי בה'. יום שלישי ט"ו טבת ה'תשנ"א

1274567

מדרך רחוקה בא מעכ"ת לדפוק על פתחי העני, ובביתו אין לחם ואין שמלה ידעתי מה חדל אני. קיש קיש קריא אסתירא בלגינא, ברם מגו דזכי לנפשיה זכי נמי לאחרינא. כיון שהוא לברר הלכה נחוצה, אמרתי ויהי מה ארוצה:

(א) פתח דברך יאיר שדעת רוב האחרונים דבעינן שכל התפלה של יד תהיה ע"ג הקבורה ולא סגי ברוב. אנא נמי אמינא יישר, כן דברת כתרומתו יאות מלילתא, וכמו שהובאו דבריהם במשנה ברורה סימן כ"ז ס"ק ל"ג, ובכף החיים שם ס"ק ל"ח, ובפסקי מהרי"ץ הלכות תפלין סעיף ה', ובמאסף לכל המחנות שם ס"ק ס"א, ובזכרון אליהו פ"א סימן ז':

ואעפ"י שדבריהם על תפילה של ראש, שאפילו הקצה התחתון של התיתורא צ"ל מונח על מקום התחלת עיקרי השיעור. מ"מ ברור דהוא הדין לתפילה של יד, דמאי שנא. בפרט דהא ילפינן במנחות דף לז: גובה שביד מגובה שבראש, וכ"כ בביאור הלכה ריש סימן כ"ז. וכן השוה אותם בפשיטות בשו"ת אבן שתיא סימן י"ב, הובאו דבריו במאסף לכהמ"ח שם. וגם בשו"ת יחזיה דעת ח"ה סימן ג'. לפי זה מה שכתב המשנ"ב סק"ד שנכון לימנע מלהניח תפלין גדולים כי מצוי בהם שסוף הקצצה מונחת למטה ממקום הקבורה וכו' ע"ש, צריך לומר דלאו דוקא נקט קצצה (דהיינו גוף הבית) אלא גם התיתורא (דהיינו מושב הבית), כדמוכח ממה שכתב בעצמו בביאור הלכה, אלא דפורתא לא דק בלישניה. [אמנם על פי מה שנכתוב בס"ד להלן אות ג' ד"ה והסברא, ואות ד' ד"ה ונראה, יש מקום לדון אולי הא דנפקא מינה מילפותא דגובה שביד מגובה שבראש, יהיה תלוי במחלוקת בין דרשות התנאים שבגמ' מנחות דף ל"ז ע"ב]:

(ב) אכן הא דמיספקא ליה למר אם גם המעברתא צריכה להיות שם ע"ג הקיבורה בחצי התחתון של העצם דוקא, נלע"ד שהסברא נותנת דלא בעינן. אע"ג דמעברתא הלכה למשה מסיני וכמו שהתיתורא גם כן הלל"מ"ס, מכל מקום התיתורא נחשבת מעיקר הבית ובה צ"ל הריבוע ולא במעברתא, שאינה אלא עבור הרצועה, ומסתבר ממילא שאין שום פגם פוסל בה, ואדרבה הלא עושין שם חתך, בשני הצדדים כדי שיהא ריבוע התיתורא ניכר כדאיתא בש"ע סימן ל"ב סעיף מ"ד. ואפילו אם צ"ל צבע שחור דוקא מדינא, היה נראה לדרון, לולא שהדבר מפורש בתקון תפלין ובברוך שאמר (הנדפסים בקובץ ספרי סתם, בדף מ' מ"א) שגם המעברתא צ"ל שחורות יעו"ש. ואולי אין זה אלא אגב השאר, או הוי גנאי אם יהיה צבע אחר,

וצ"ע אם זה אמנם מוסכם לדעת שאר רבנותא אחרי שאפי' על הבתים עצמם דנו אם צריך להיות שחור כי אין הדבר ברור אלא לענין הרצועות דבעינן שחורות, כדאיתא בב"י סימן ל"ב ד"ה שחורים:

ומצאתי שבשאלתך זו דין כבר הרב הגאון ר' משה שטרנבוך שליט"א בספרו הלכות הגר"א ומנהגיו סימן ל"ה, וכתב דממה שכתבו הראשונים לענין מקום יש בראש להניח שני תפלין (עירובין דף צה: ועבודה זרה דף מד.) משמע שהמעברתא אינה בחשבון. וכן לענין הנחת תפלין דרש"י ורבינו תם יחד, דנו הפוסקים אם חוצץ במעברתא [עיי' שו"ת סת"ם להגר"ש קלוגר סימן נ'. ומאסף לכל המחנות סימן כ"ז ס"ק ס"ח. יב"ן]. אבל לשיטת רש"י והרמב"ם דבעו עור אחד עם המעברתא, אולי זהו מעיקר התפלין ובעינן שגם היא תהא במקום הכשר להנחה ע"כ. ושותיה דמר לא גמירנא, כי אין הנדון במחלוקת עם רש"י והרמב"ם על המעברתא לחוד, אלא גם על התיתורא כמבואר בכסף משנה פ"ב מהל' תפלין הלכה א', ובמשנה ברורה סימן ל"ב ס"ק כ"א וביאור הלכה שם, וע"ע זכרון אליהו פרק א' סימן ב'. אבל המעברתא אינה אלא באגב וממילא. [וע"ע שו"ת דבר שמואל סימן רי"א]:

הלכך נראה לכאורה העיקר כדנקט ברישא, דלא קפדינן אם תהיה המעברתא בחצי העליון. לולא שראיתי לבעל הקיצו"ש סימן י' סעיף ג' דפשיטא ליה דהמעברתא מכלל השיעור, כי כתב לענין תפלין של ראש דקצה המעברתא לא תהא למעלה ממקום שמוחו של תינוק רופס יעו"ש, ואעפ"י שלא נמצא זה מפורש בפוסקים, גם בספר חיי אדם והגר"ז ודרך החיים שהוא נמשך אחר הכרעותיהם. מ"מ מצאתי אח"כ שכן מוכח בפשיטות במחצית השקל סימן ל"ד ססק"ה. וכ"כ בשו"ת בית שערים סימן כ"ח. ובמשנה ברורה סימן כ"ז ס"ק ל"ד בשם האחרונים [וז"ל, קצה המעברתא של התפלין לא יהיה מונח למעלה ממקום שמוחו של תינוק רך ע"כ. אבל חיפשתי בהרבה מספרי גדולי האחרונים ולא מצאתי. ובש"ע הגר"ז איתא כלשונו דלעיל, אך פרט זה אינו מפורש וז"ל, הקצה העליון של "התפילה" לא יהיה וכו' וצ"ע]. הלכך יש להחמיר בזה, אבל מ"מ המיקל יש לו ע"מ שיסמוך כדבר האמור, מה גם שיש לצרף שיטת הסוברים דבנדון דידן נמי שייך רובו ככולו, ובפרט את שיטת הגר"א שגם בחלק הקיבורה שלמעלה מחצי הזרוע כשר להניח, ויעויין בערוך השלחן סעיף ב' דר' ובביאור הלכה שסעודו דבריו. וגם הגר"ח בבן איש חי נסמך עליו היכא דלא אפשר והוא בכף החיים ססק"ג. ומה שהקשה עליו ביחוד איך יתכן לעזוב כל הפוסקים ראשונים ואחרונים ומרן ולסמוך על הגר"א שהיא דעה יחידאה וכו' ע"ש, נראה שהבא"ח סבירא ליה שאין דעת הראשונים כן וזולת הסמ"ג, כמבואר שם בערוך השלחן. ולקמן אות

ד' נביא דברי חכמי תימן בתכאליל המסכימים ג"כ לזה. ועיין בספר החינוך מצוה תכ"ב דמשמע שם דדוקא מקום הקציצה שבה הפרשיות צ"ל כנגד מקום שמוחו של תינוק רופס, ולא התייטורא. ובמאמר מרדכי סק"ה הביא לענין התחלת מקום השיער, שדעת העולת תמיד שרק הקציצה צ"ל במקום ההנחה, והרד"ע מסתפק יע"ש. ומינה לצד אחר, וא"כ לדיריהו כל שכן המעברתא דלא בעינן:

ג) ומהשתא נבוא לעיקר חקירתו של מעכ"ת אם משערים כשהזרוע פשוטה או כפופה. וזו צריכה לפנים, כי לא מצינו גילוי מפורש לזה. ולכאורה הנה לפמ"ש כת"ר במכתבו שאצל אנשים אלה כשהזרוע פשוטה גבוה כמעט עד המרפק, וכשכפופה רחוק הרבה ממנה, א"כ אפשר אולי להוכיח מתוך מה שכתב הפמ"ג ועוד הרבה אחרונים לכאור לשון הרמ"א בסעיף א' שצריך להניח בראש העצם הסמוך לקובד"ו (המרפק) וכיצא בזה לשון מרן הש"ע בסעיף ד' מחציו עד הקובד"ו, שהוא לאו דוקא עד עצם הקובד"ו ממש וכו' ע"ש, משמע דעכ"פ סמוך לזה קצת נקרא גבוה. א"כ שמע מינה דמשערינן לקולא כשהיד פשוטה. [ואגב, בעיקר דברי מרן בסעיף ד' שהקשה עליו המג"א ממה שכתב בעצמו בבדק הבית שאין לסמוך על זה להכשיר להניח בכל חצי הזרוע כי אם בבשר התופח ע"ש, ראיתי למהריק"ש שהגיה על הש"ע שם בזה"ל, ובספר בדק הבית הגיד שאין להכשיר בכל חצי הזרוע וכו' ע"כ. משמע דבבדק הבית חזר בו (שו"ר שכן מפורש בביאור הגר"א שם), ואתי כמו שכתב החיד"א בשם הגדולים דמשכחת לה לפעמים שתיקן בבדק הבית ולא הוה אדעתיה לתקן בשלחן ערוך. וזה היפך דברי המאמר מרדכי סק"א דמסיק שבשלחן ערוך חזר בו ומיקל להניח אף שלא במקום התופח ע"ש. וע"ע כף החיים יו"ד סימן צ"ה סק"א. אבל יש מקום לדחות, דלפי משמעות דברי כת"ר במכתבו נראה דהאנשים האחרים שאין להם בעיא זו, היינו משום שאצלם כשהיד כפופה אינו מתרחק הרבה, שלכן שפיר יש להם מקום גבוה להניח התפילין הרגילים המצויים האידנא, ונמצא שאפילו כשהיד כפופה הקיבורת סמוכה לעצם המרפק. אך מאחר שיש אנשים כך ויש כך, למה דברו הפוסקים דוקא בהם, הא ניחא אם היו הם הרוב. השתא דמקצתם הכי ומקצתם הכי, הדעת נותנת לומר שדיברו בדבר השווה לכל נפש והיינו שכשהיא פשוטה משתהא אצל כולם להיראות מקום גבוה עד קרוב למרפק:

והסברא נותנת שאין לחלק בזה בין בני אדם, אחרי שהדבר תלוי בשימה כנגד הלב, וכי מקום הלב משתנה לפי הקיבורת של כל אחד ואחד. [וכל שכן הוא מהא דמצינו כעין זה בגמ' התם למאן דמפיק לה מן והיה לך לאות ולא לאחרים לאות, שגם מאן דאית ליה ציריא בידיה ונקרע החלוק ונראה לאחרים לית לך בה, דבמקום

לך לאות אתאמר, ופירש"י מקום שרוב בני אדם אין נראה לאחרים. ועיין שו"ת פרי השדה סימן קמ"א ושו"ת לבושי מרדכי סימן ק"י מה שדנו לענין מי שיש לו שיער במצחו, דאזלי בתר רובא דעלמא שהשערות מתחילין למעלה מן המצח. אמנם זהו רק לחד תנא המובא בגמרא מנחות דף לו:, אבל לתנא קמא התם דקאמר שהוא גובה שביד [ופירש"י קיבורת שהוא אצל הכתף, ועיין לקמן אות ד' לפי שיטת רבי חננאל] יש לדרן בזה. והנה מלשון הרמב"ם פ"ד מתפילין הל"ב, קורר אותה על הקיבורת וכו' שנמצא כשהוא מדבק מרפקו לצלעיו תהיה תפילה כנגד ליבו וכו' ע"כ, משמע שעיקר המגמה להיות כנגד הלב, א"כ זהו הקובע:

ועוד אם הוא כדברי המערער דבעינן דוקא כשהזרוע כפופה לגמרי דממילא המקום מצומצם ביותר, תקשי מהא דעירובין דף צה: דביד נמי כמו בראש יש מקום להניח שני תפילין. וע"ש בתוספות ד"ה מקום, שהביאו בשם המדרש ששיעור תפילין שתי אצבעות, וכ"ה במרדכי הלכות תפילין דף לו. בשם שימושא רבה מהגאונים יע"ש ובזכרון אליהו פרק י'. ועל דרך זה נוהגים הרבה מההולכים בדרכי המקובלים גם בזמנינו להניח תפילין דרש"י ורבי' תם יחד גם על הזרוע, ועיין אריכות בזה מספרים וסופרים בשו"ת יבי"א ח"א סימן ג'. אלא לאו שמע מינה:

ד) ובהיותי בזה התבוננתי במה שסידרתי בפסקי מהרי"ץ ה' תפילין סעיף ה' בזה"ל, מקום הנחת תפילין של יד יהיה באמצע פרק הקיבורת במקום התפוח ממנו מול הלב בדיוק, בשמאל. ושל ראש באמצע הקדקוד וכו' ע"כ. ועוד שם בסעיף ו', יעמיד התפילין באמצע הקיבורת ואז יברך וכו' להניח תפילין ע"ש. והוא לקוח מלשון התכלאל המיוסד מרבנן קמאי, כפי שהביאו מהרי"ץ בעץ חיים דף קפ"ו ע"ב, אלא שהעתקתי ללשון הקדש כמבואר שם במקורי הדינים שבסוף הספר, וכן ישנו לשון זה בשאר התכאליל כת"י. אכן סגנון זה "באמצע פרק הקיבורת" שהעתקתי תמורת לשון המקור "פי וצט מפצל אלעצ"ד" נלע"ד עכשיו שצריך להיות "באמצע פרק הזרוע", שכן מצאתי בהדיא בפירוש המשנה לרמב"ם פ"א דאהלות משנה ח', הזרוע, אלעצ"ט. [וידוע שהטי"ת מתחלף בדל"ת במבטא]. וכך צריך לתקן גם שם בסעיף ו' "באמצע הזרוע". אעפ"י שאצלינו רגילים לקרות בל"ע לזרוע בשם "סאעד" [וכן נזכר בספר המספיק כת"י שער קבר, קיבורית, הוא אלמוצע מן אלסאעד אלכת"ר אללחם וכו'. דהיינו הוא המקום מן הזרוע רב הבשר. ואגב, לפי גירסתו קיבורית ביו"ד, אם כן אין הרי"ש בסגול אלא בחירק. וכ"ה בשו"ת הרמב"ם סימן קנ"ט] ורס"ג בפתרונו על התורה מעתיק תמורת זרוע, ד'ראע. ועצ"ט אינו ידוע אצלינו מה הוא. מכל מקום האמת יורה דרכו שהכוונה

ובתשובתנו דלעיל סימן ר"כ אות ג' ד"ה איך, לענין שרטוט "באמצע" שיטה, ובתשובתנו חלק א' סימן קי"ח סוף אות ז' לענין בדיקה ב"אמצע" שבעה נקיים. ומשם בארה:

ואשכחן נמי כהא דלעיל דמקום ההנחה הוא באמצע הזרוע, במרדכי דף י"ג ע"ג בשם רבינו חננאל וזה לשונו, על ידך זו קבורת (מנחות דף לו.) פירש רבינו תם קבוצת בשר למעלה מן המרפק וכו'. ור"ח פירש קיבורת, הזרוע שכנגד בית השחי והי (אמצעות) [אמצעות] הזרוע, ולא נראה לר"ץ [פי'] אלא דוקא במקום הגובה בשר שבחצי הזרוע. ביאור מהר"ם בנעט עכ"ל. אלא שסיום הלשון והי אמצעות הזרוע, אינו מוכן קישורו עם תחילת דבריו, וראיתי שפירוש רבי' חננאל בזה איתיה לפנינו בגליון ש"ס וילנא בעירובין דף צה: בזה"ל, קיבורת, הזרוע שכנגד בית השחי, והיא בצעת אדרע. ויש אומרים טהר או כף ע"כ. וניכרים הדברים שבא לפרש זאת בלשון ערבי, אלא שנשתבש בדפוס מחמת שלא הכירו בטיב לשון זה, ובמרדכי שיבשו עוד יותר בשנותם התיבות ללשון ק לגמרי. וביותר אינו מוכן הפירוש שהביא בשם יש אומרים. וכף היד ממש, לא ניתן להיאמר, שהרי זהו דרך הצדוקים, אשר בהדיא דחו פירוש זה בברייתא שהובאה בגמרא מנחות דף ל"ז ע"ב. וידוע שדברי ר"ח דברי קבלה נינהו ר"ל מהגאונים. ומכללות דבריו נראה דקיבורת קאי על כל פרק הזרוע, אפילו שלא במקום התפוח ממנו. אמנם גם הפירושים שבערוך שך שם מהגאונים, והנה שם ע' קיבורת איתא בזה"ל, על ידכה זו קיבורת, פי' על הזרוע כנגד ליבו, והוא גובה של יד עכ"ל:

ונראה לשיטת רבי' חננאל דהא דאיתא במנחות שם שהוא גובה שביד לאו על תפיחת הבשר קאי, אלא להורות על החלק העליון של היד לאפוקי החלק התחתון ממנה הנקרא קנה. ומה שאמרו שם שתהא שימה כנגד הלב, לאו ממש בצמצום כנגד הלב [ואולי מה שאמרו שם בתר הכי, דר' חייא בריה דרב אויא מכוון ומנח ליה להדי ליביה, ר"ל שהיה מחמיר לדקדק שיהא מכוון בדקדוק אף דמדינא אין צריך. ועיין בית יוסף ריש סימן כ"ז ד"ה ויטה, דמוכח התם שמפרש דהיינו שהיו מטים את התפילין לצד ימין כנגד הלב, וע"ע העמק שאלה להנצי"ב על השאלות פר' עקב סימן קמ"ה דף קצ"ו ע"א, ובביאורו על המכילתא בא פרשה י"ח דף ס"ז] שהרי להסוברים שהכוונה לקבוצת הבשר שבין פיסת היד למרפק סמוך למרפק, כמובא בתוספות עירובין שם ובשאר הראשונים, מה יפרשו הא"י כנגד הלב. על כרחינו לדידהו לאו ממש בדיוק שם, רק לאפוקי מלומר שהכוונה לכף היד, ולרבי' חננאל הרי גיחא טפי מיניה. [וראוי להביא כאן שכפירוש ר' יוסף בכור שור על פרשת ואתחנן איתא, תפילין של יד על הקיבורת שקורין שורי"ץ והיא כנגד

לזרוע כדבר האמור, וגם מתיישב בזה יותר סגנון לשון התכאליל הנז"ל. ושוב נזכרתי שיעתא לדבר, שהתכשיט שהנשים מניחות ב"זרועותיהן" נקרא בשם מצע"ט, ונזכר בשערי טהרה למהרי"ץ סימן י' סעיף ב', וכמו שהבאנו בבארות יצחק שם. ואחר זמן ראיתי בסדר הנחת תפילין שכתב מהר"י ונה בתכלאל שלו, ומתבאר משם שעצ"ד נקרא החלק שמן המרפק ומעלה, וסאעד נקרא החלק שמן המרפק ומטה:

על כל פנים לנדרן שאלתא דידן חזינן הכא דבר חדש במאי דסברי מרנן שמקום ההנחה הוא באמצע, מה שלא נזכר בגמרא בהדיא, וגם לא בדברי רבינו הרמב"ם ריש פרק ד' אשר ממנו מקור דבריהם כאן כמו בדרך כלל וכנודע. כי רק לגבי תפילין של ראש כתב הרמב"ם שם שהוא באמצע הקדקוד ע"ש [ועיין להמלכ"ם בארצות החיים שגם לרמב"ם נקרא בשם זרוע החלק העליון של יד, ולא כהכית יוסף]. ונראה שמקורם בזה היה משימושא רבה אשר מהגאונים, דאיתא התם שהקיבורת הוא "פלג" זרוע, וכמובא בב"י בשם הגהת סמ"ק. אבל לא כהבנתם של הסמ"ק והב"י בדבריו שהכוונה לחצי הזרוע שלצד המרפק, ובא בזה להגביל את המקום הגובה שלא כולו כשר להניח בו זולת מחציו ולמטה, אלא כעין מ"ש הגר"א בביאורו דקאי על כל הקיבורת, כדמשמע מסתמא דתלמודא, ולא דוקא פלג אלא מקצתו [יתבאר בס"ד להלן בסמוך] וכשיעור מקום הנחת שני תפילין כמ"ש בר"פ בתרא דעירובין (דף צה:) וכן נראה לי עיקר דכל הקיבורת כשר להניח בו תפילין עכ"ל. אלא שלהגר"א פירוש חצי זרוע, ולהתכאליל אמצע הזרוע, ואולי היה לפניו הגירסא בפלגות זרוע, או היה להם מקור אחר דומה לזה:

ולשון חצי, בהכרח הוא לאו דוקא כמ"ש הגר"א, כי אין הקיבורת חצי ממש [ומה שכתב בערוך השלחן בשם הגר"א דהכוונה שהזרוע הוא חצי מכל היד ע"ש, צ"ע אנה מצא זה בדברי הגר"א, אדרבה. וגם הדברים תמוהים מצד עצמן ודוק]. וכן מצינו בכמה דוכתי דחצי לאו דוקא, כגון בפירוש רש"י עירובין דף עג: חצי שיעור, כלומר פחות מכשיעור. וכ"כ מהרי"ץ בעץ חיים ח"א דף עט. לחצאין דקתני, לאו דוקא ע"ש. גם לשון אמצע אשכחן דהוא לאו דוקא, כדאיתא בחידושי הר"י מיגאש בבא בתרא דף יד. נגלל ס"ת לאמצעותו, לא אמצעותו ממש וכו' אלא למעוטי תחילה וסוף ע"ש. והארכנו לציין בזה בבארות יצחק הלכות דברים הנוהגים בסעודה דף ק"כ, וע"ע לשכת הסופר סימן י"ג סק"י, מקדש מלך על זוהר תרומה דף קנ"ז ע"א ד"ה ובאמצעותא, ובאיפה שלימה על אוצרות חיים למהרש"ו שער הנקודים פרק ב' אות ד', תו"ש משפטים סימן כ"ד אות מ' מ"ש בענין פסוק ויקח משה "חצי" הדם, ובכרך כ"ו דף מ"ז ריש ע"א, ואור תורה גליון מנחם אב חשמ"ח דף תתקע"ג,

הרמ"א. אבל כשיש סיבה וצורך יש להקל כשיטת הגר"א וחכמי תימן. ואתי שפיר סתימת הפוסקים שלא הוצרכו לפרש הדבר, דסתמא דמילתא באופן בינוני הוא דעסיקין. ובודאי שפיר דמי, מאחר דאיכא עיקולי ופשוירי בשיטות רבנותא מן הקצה אל הקצה, כמו שיראה המתבונן במשך דברינו, דהיינו שמלבד האמור יש גם שיטת המאמ"ר שמקום ההנחה עד המרפק ממש כדלעיל אות ג', ולשיטת ר"ח אולי גם למעלה עד הכתף ממש. ובנדון זה הסופר שכתבת, תמהני מניין לו עזו ותעצומות לחדש דבר מעתה בלא שאלת פי הגדולים אשר בארץ. שרו ספריא למהוי כחכימא, אתמהא:

הלכך לעניין הלכה למעשה נקיטין שמקום הנחת הבית של תפילין, צריך להיות כולו ממש ע"ג הבשר התפוח דוקא. ומשערים לא כשהיד פשוטה לגמרי שאז מתרחב המקום, ולא כשהיא כפופה לגמרי שאז הוא מצטמצם, אלא באופן בינוני. וכל זה דוקא מחצי הזרוע ולמטה, אבל לא כלפי מעלה אעפ"י שהוא עדיין תפוח. ואפילו המעברתא, יש ליזהר לכתחילה שתהיה מונחת במקום ההוא. ומכל מקום, במקום צורך (כגון שהתפילין גדולים מאד) אפשר להקל גם כשהבית עצמו מונח מחצי הזרוע ולמעלה, כל שהבשר תפוח. כנלע"ד:

*

וכיון שרצונך לידע פסק רבנים גדולים בירושלם עיקרית בזה, בקשתי מידידי הנעלה הרה"ג אבינועם יהב שליט"א איש ירושלם שיברר הדבר מפיהם. והנה מכתבו מצורף בזה כדי שתעמוד על הדברים כהוייתן:

ובזה אחתום בשי"ש טו"ב,

הצ' יצחק רצאבי ס"ט

בס"ד. לכבוד הרה"ג יצחק רצאבי וכו'. לעשות רצונו חפצתי, ולכן חשתי ולא התמהמהתי ואצתי ורצתי ומזמני לא חסכתי. וזה החלי. יום חמישי בבוקר השכמתי להתפלל בבית מדרשו של הגאון ר' יוסף שלום אלישיב שליט"א, אולם לצערי לא אסתייעא מילתא, לפי שהודיעוני שהרב מזה שלושה שבועות אינו חש בטוב, ואשר על כן אין הוא עונה לשאלות. הקב"ה ישלח לו רפואה שלימה במהרה. אולם לשמחתי היה שם במקום הרה"ג ר' דוד מורגנשטיין שליט"א (מחבר ספר זכרון אליהו על הלי תפילין) ושאלתיהו מהי דעת הרב בנדון, והשיבני שזה כמה פעמים שמע הוא מפיו בפירוש, ואף בתחלה שאל אותו הוא עצמו כעניין זה, והשיבו שהוא כשהיד פשוטה וא"צ לקפלה. וטעמו בצידו לפי שבהלכה הוזכר להניח

הלב, ואין ספק בדבר, כי כך קיבלנו מרבנותינו וכה עשו אבותינו. והאומר שהוא ספק, כאילו נותן ספק על אל"ף שנקראת ב"ת ועל ב"ת אל"ף, ועתיד ליתן את הדין ע"כ. ולפירוש ר"ח אתי שפיר הא דאיתא התם במנחות בתר הכי דר' אליעזר אומר אינו צריך, לך לאות ולא לאחרים לאות ע"ש, והרי מזה אין עדיין ראיה רק שהוא בזרוע ולא למטה ממנה וא"כ עדיף ראית תנא קמא דמקיש תפילה דיד לשל ראש שהיא בגובה דילפי' המקום המדויק וא"כ מאי האיי דקאמר אינו צריך, אדרבה צריך. אבל א"נ שהכוונה לכל הזרוע, ניחא. וכן נראה מלשון הדרשות כפי שהובאו בספרי פרשת ואתחנן ודוק [ושם לא גרסינן אינו צריך]. וניתא טפי נמי הא דנקטו בדף לז. אין לו "זרוע" פטור מן התפילין, ולא אמרו אין לו קיבורת ודוק. ואין לומר דעכ"פ מוכרח דלשון קיבורת דנקט תנא דבי מנשה, בא בזה לצמצם את המקום, דאי לאו הכי הול"ל זרוע שלא מצינו שחז"ל נסתפקו מה נקרא זרוע רק הראשונים דנו בזה, וא"כ על כרחין בא בזה להגביל ולדייק את המקום דומיא דמסיים דבין ענין זה קדקוד. זה אינו, שהרי שאלו בגמרא על זה, אמר מר ידך זו קיבורת, מנלן, דת"ר על ידך זו גובה שביד וכו'. ולעיל סוף אות א', ובאות ג' ד"ה והסברא, עמדנו על עוד חילוקים שיכולים להיות תלויים בדרשות אלו. וכעין זה לגבי הדרשות שבגמרא שם דף לו: לו. שתפילין ביד שמאל ולא ימין, אם נפקא מיניהו לענין אטר וכמ"ש בס"ד בתשובה דלקמן סימן כ', ועיין ביאור הגר"ח קנייבסקי שליט"א על מסכת תפילין ברייתא י"ב דף ס"ג, ובתשובה דלקמן סימן מ"ב ד"ה עכ"פ:

איך שיהיה, עכ"פ אנן בדידן לא נקיטין הכי, ואין מקום ההנחה זולת במקום התפוח שבזרוע וכדעת רבי' תם והרמב"ם והש"ע וסיעתם. ואם נאמר כדכתבין לעיל אות ג' דבשיעור מקום התפוח אזלינן לקולא לשער כשהיד פשוטה, וא"כ הוא סמוך קצת מעל המרפק עד חצי הזרוע למרן והרמ"א. ולהגר"א נוסף עוד קצת יותר למעלה כמ"ש בביאור הלכה ריש סימן כ"ז סוד"ה בראש. ולפי לשון התכאליל אמצע, נראה חומרא מצד אחד וקולא מצד אחד, דהיינו לא סמוך למרפק אבל יותר מן החצי כלפי מעלה. ומצאתי כתוב שבספר ילקוט אבנים (לא ידעתי מיהו המחבר) דף כ"ב ע"א מפרש כן בדעת הגר"א גופא, דאתא לאפוקי רביע זרוע הקרוב לצד הכתף ורביע זרוע לצד המרפק, וצל"ע בגוף הספר. וע"ע פירוש רש"י בעירובין דף צה: קיבורת, אבר אמצעי שבזרוע. ובמעשה רב מנהגי הגר"א אות כ"א. ובקובץ זכור לאברהם שנת ה'תשנ"א מדף שמ"ו:

ה) ומכל מקום לענין דינא דעתי הקצרה נוטה דלא פשוטה לגמרי ולא כפופה לגמרי אלא באופן בינוני. אבל מחציו ולמעלה לא, כפי הכרעת מרן וגם

במקום בשר במקום התפוח שהוא מקום הקיבורת, ולא הוזכר כלל להניח במקום קיבורת כשהיד היא במצב כל שהוא ר"ל כפוף או פשוט:

אח"כ שאלתי את פיו של הרב הגאון חיים פנחס שיינברג שליט"א ואף הוא השיב לי שמדידת המקום הוא כשהיד פשוטה, והוסיף שני גודלים ממקום השקע. ובדרך אגב, שמעתי מאחד מתלמידי הרב הגאון בן-ציון אבא שאול שליט"א שאף לדעתו המדידה היא שני אצבעות ממקום השקע (ללא כל בירור פרטי אם היד פשוטה או כפופה, מ"מ הנסיון מראה שאם מודדים שני אצבעות ממקום השקע, אזי ע"כ מיירי כשהיד פשוטה). וכאשר לדעת הרב הגאון ישראל יעקב פישר שליט"א, לא אסתייעא מילתא על אף טרחתי, ואין חזון נפרץ ודבר ה' היה יקר:

ושפתי לא אכלה, שלדעתי הקלושה נראה כדברי הרבנים הקדושים, באשר חז"ל אמרו להניח על הבשר התפוח במקום הקיבורת, ואם נעמיק נראה שבין כשהיד כפופה ובין כשהיד פשוטה ההנחה היא ע"ג הקיבורת, דהא כשכופפים את היד אזי מקום הקיבורת (שהוא השריר) משנה מקומו ממצב של שריר רפוי לחזק, וא"כ אי ס"ל לחכמים (הראשונים והאחרונים) דמקום הקיבורת הוא דוקא כשהיד כפופה, כל כולי האי הוה להו לפרושי. ומלשון השו"ע והאחרונים שכתבו שמקום הנחתן בבשר התפוח שבצד, מוכח דמראה מקום הוא, ולא מראה מצב מסוים של יד כפופה או פשוטה, כנלע"ד:

החותם בברכת התורה,
א. יהב.

עצמן דדמי למטפחת שכורכים ע"ג ספר תורה, ומסיק דעכ"פ על הצדדים שרי ע"ש. ובישועות יעקב כתב לקיים שיטת הנוהגים לכרכם על הבתים, וכן מהרח"א בספר אות חיים סימן כ"ה סק"ב נתן טעם למנהגם להניח אפילו את הטלית ע"ג התפילין. ושם בסימן כ"ח סק"א כתב בשם האחרונים בהכנת דברי המג"א, דעל התיתורא משני צדדי הקציצה יש להניחם. ולפ"ז שפיר מנהגינו שכורכים כן, שנראים כעין שני כנפיים שהן בצדדי היונה להגין עליה, דלא כאותם שכורכים הרצועה של יד בעיגול או סיבוב ומניחים תחת התפילין, שאין זה חמונת שני כנפי יונה כלל ע"כ. גם בערוך השלחן סימן כ"ח סעיף ח' כתב שאין שום קפידא מלכרוך הרצועות על התפילין כמו שיש מקפידים, כיון שכן דרך תשמישן, וכמו שכורכים מפה סביב הס"ת, וכן בכריכת הרצועות סביבן התפילין נשמרים יפה, וכן אנו נוהגים. וגם בזה יש נוהגין שהדל"ת של הקשר של ראש מניחים על המעברתא, ולא תחתיה, משום שהיא משם שדי לא נאה שיונח בתחתיתו וכו' ע"כ. וכוונתו בסוף דבריו, שלפי מה שהקדים, הוא הדין שאין לחוש בזה. וכ"ה מנהגינו גם בזה, שהקשר של ראש מניחים תחת המעברתא, ומקפלין למעלה משני צדדי הבית, ולמטה על גבי קשר זה. וגם בשתילי זיתים סק"ה איתא שנהגו לכרכן ככנפים על שם כנפי יונה, ואין להניח הרצועות על הבתים כיון דאפשר להניחם על הצדדים ע"כ, ומקורו מהמג"א שציינו, וע"ע כף החיים סק"י. והנה החיד"א בשו"ר ברכה הביא לנו דברי הרוקח סימן ג"ו שיגלול הרצועות סביב התפילין דומיא דמטפחת ס"ת ע"כ, הרי לנו גרול מהראשונים דפשיטא ליה להיתרא אפילו בבתי עצמן, והאחרונים שפקקו בזה לא ראו דבריו, וכבר במאסף לכל המחנות סק"ט"ז למד מדבריו לקיים מנהגם לכרוך הרצועות על הבתים שקדושתם חמורה, אם כן קל וחומר למנהגינו:

סימן כ'

אטר שכותב ביד שמאל, אם כתיבת סת"ם שלו כשירה לכולי עלמא

מחסי בה'. טבת ה'תשנ"א

למע"כ ידידי ממדויקי הרבים ועושה חסד לאלפיהם, הרב עזרא בן-משה נר"ו:

על דבר השאלה באטר שכל מלאכתו וגם כתיבתו היא ביד שמאל, אלא שאוכל כימין, והתחיל לאמן את ידו השמאלית לעסוק במלאכת שמים כתיבת ספרי תורה תפילין ומוזות. ואח"כ נודע לו שיש ספק אם תהיה

סימן י"ט אם יכול לקפל רצועות התפילין ע"ג הקשרים

מה ששאלת על מנהגינו שמקפלין רצועת התפילין של יד בצדדי התפילין באופן שהן על-גבי הקשר של יו"ד, והעירו לך שלא נכון לעשות כן כי קדושת היו"ד גדולה מקדושת הרצועות, אם יש לחוש לדבריהם:

תשובה:

אל תחוש, כי מנהגן של ישראל תורה היא. והמג"א סימן כ"ח סק"ד דן אפילו לגבי כריכתן על בתי התפילין

כתיבתו כשרה לכולי עלמא, ומשך את ידיו עד אשר יצא דינו לאורה:

תשובה:

(א) לכאורה הדין פשוט ומוסכם שיכול לכתוב בשמאלו, דבהדיא איתא במנחות דף לו. ת"ר אטר מניח תפילין בימינו שהיא שמאלו, וכ"פ הרמב"ם פ"ד מתפילין הל"ג, והטוש"ע סימן כ"ז סעיף ו'. ולא נחלקו הראשונים אלא במי שכותב בימינו ושאר מעשיו בשמאלו, או כותב בשמאלו ושאר מעשיו בימינו, אם אזלינן בתר כתיבה דחשיבא משום דכתיב וקשרתם וכתבתם, או בתר שאר מעשיו דאזלינן בתר יד כהה. אבל אכילה, אינה מעלה ולא מורידה. ולשון הש"ע שם, אטר יד ימינו אם עושה "כל" מלאכתו בשמאלו, מניח בשמאלו שהיא ימין של כל אדם וכו' ע"כ, לאו למימרא דוקא כל המלאכות כולם ואכילה בכלל, אלא רובו ככולו כדקיימא לן בכל דוכתא (עיין בבארות יצחק הלכות שחיטה סימן כ"א סק"ב), וכן מוכח מהראשונים שדנו בעניינים אלו ונקטו בלשון כל וגם בלשון רוב, כיעויין בתוספות מנחות שם ד"ה מה, ובספר התרומה והרא"ש והמרדכי, ועוד. וכ"כ בהדיא המשנ"ב שם בס"ק כ"ג דהוא הדין אפילו רק רוב מלאכתו ע"ש:

עוד פסק הש"ע בסימן ל"ב סעיף ה', צריך שיכתוב בימינו וכו' ואטר יד שמאל ידיה הוי ימין. וכתב שם הפמ"ג בא"א אות ה' דאם כותב בימין ומלאכתו בשמאל או בהיפך, כפי דעתי אין ראוי לקבל אותו לסופר, עיין סימן כ"ז סעיף ו' שיש בזה מחלוקת הפוסקים. ואף שכתב שם הרמ"א דנהוג כהאומרים שהיד שכותב בה היא חשובה ימין ומניח תפילין ביד שכנגדה, היינו להניח שהוא לעצמו, אבל לעניין כתיבה שהיא אחריות דאחרינא למה לנו וכו' ומידי ספיקא לא נפיק, ותפילין בי בר חבו אחרינא משכח שכתי, ודיעבד אין לפסול וכו' ע"כ לשונו בתוספת ביאור. וגם לדעת מרן שלא הזכיר בזה מנהג רק י"א וי"א, הא קיימא לן הלכה כיש אומרים בתרא, ואם כן העיקר דאזלינן בתר היד שכותב בה. אבל מדלא העלה זאת מרן להלכה פסוקה בסכינא חריפא אלא שנאה במחלוקת, מכלל דלכתחילה בעי למיחש לי"א קמא. וממילא ה"ה לעניין כתיבה. [ועיין במאסף לכל המחנות סימן ל"ב ס"ק מ"ד שדן בדברי הפמ"ג]. אבל באטר גמור שכל מלאכתו או רובה וגם כתיבתו בשמאל כבנדון דידן, אין שום חשש וספק שכותב בשמאל ידיה דהוי ימין:

(ב) אך אין הדבר מוסכם, כי הגה בשלמי ציבור הביא שבספר זר זהב למהר"י צמח האריך והרבה בראיות שאטר יד ימינו אינו רשאי לשנות הסדר העליון,

ויניח בשמאל כל אדם. ומזה למד מהר"ח בשו"ת רב פעלים ח"ב סימן ט' לעניין סופר אטר שאינו יכול לכתוב בימין אלא בשמאל, שהעדיפו לכתוב אצלו משום שהיה מוחזק ביראת שמים וגם היה בעל תורה וגם כתיבתו נאה ותמה, דאיכא למיחש בכתיבתו שאינה כשרה לכולי עלמא. וכתב עוד שגם לפי הפשט יש סברא כן, לפמ"ש החתן סופר ח"א דף ע"ט דהברייא דאטר מניח בשמאלו אתיא דוקא כר' יוסי החורם או כר' נתן דילפי מהיקשא וקשרתם וכתבתם, מה קשירה בימין אף כתיבה, או כרב אשי מידכה יד כהה. אבל לתנא קמא דיליף ידך, זו שמאל, שנא' אף ידי יסדה ארץ וכו', גם אטר מניח בשמאל דעלמא וכו'. והביא עוד מ"ש הט"ז ביורה דעה סימן רע"א סק"ח טעם דבעינן לכתוב ס"ת בימין, משום דדרשינן וקשרתם וכתבתם, מה קשירה בימין אף כתיבה כנו' בס"פ הקומץ. והקשו עליו דבגמ' הדרשה בהיפך, מה כתיבה וכו'. ותירץ הרב בן יהודה שהדרשה בגמ' היא אליבא דר' נתן, אבל לתנא קמא ורב אשי דילפי לה מקראי אחריני, דרשינן ההיקש בהיפך. ועפ"ז אסיק מהר"ח שהגם דקיימא לן כפסק הש"ע שאטר כותב בשמאל כל אדם, מ"מ השואל שרוצה לצאת יר"ח מצות תפילין אליבא דכולי עלמא, אינו עולה בידו תפילין זה. אבל ספרי תורה שכתב הסופר הנז' לית למיחש בהו עכ"ל בקיצור נמרץ:

ובמה שסיים נפתח, הגה במאי דמסיק דבס"ת אין לחוש יש לעיין אם לפי דבריו הוא הדין לכתחילה שרי, רק לפי שהשאלה היתה על מה שכבר נכתב נקט בסגנון דיעבד. שהרי כיוצא בזה לא הזכיר איך הדין במזוזות, והוא מאותה סיבה שלא שאלו על זה, אלא משום דמעשה שהיה כך היה שאותו סופר לא כתב מזוזות. ויותר נראה שגם בס"ת לכתחילה לא, וזה יובן מתוך מה שיש לחקור בטעמא דמילתא מאי שנא ספר תורה מתפילין. ואי משום דוקשרתם וכתבתם, בתפילין ומזוזות הוא דכתיב [ולכן לא הזכיר מזוזות משום דפשיטא דדמו לתפילין] הלא ספר תורה הוקש לזה, א"נ אתי בקל וחומר מאחר שס"ת קרוש טפי, דאי לא"ה מנלן דבעינן כתיבה תמה גם בספר תורה, וכמבואר בתשרי הרשב"א והרדב"ז ועוד פוסקים, כמו שצינתי בתשובותי ח"א סימן קל"ז אות י"א ד"ה תו. ומהר"ח קיצר במה שלא ביאר טעמו ונימוקו לחילוקו זה, מהסיבה שסיים שם שלא היה לו פנאי להאריך יותר, ואולי משום שיש לצרף שיטת הרמב"ם בתשובה דמותר לקרות בס"ת פסול. ועכ"פ לעיל מינה הביא פסק מרן הש"ע יו"ד סימן רע"א סעיף ד' שס"ת צריך לכתבו בימין, ולא פירש מרן שאם כתבו בשמאל פסול כמ"ש גבי תפילין באו"ח סימן ל"ב סעיף ה', וכתב דשמע מינה דס"ת שאני ורק לכתחילה צריך לכתבו בימין ע"כ. ונראה לפ"ז לעניין אטר שיכתוב בשמאל כל אדם, דלאו שפיר דמי לפי הסוברים שאטר מניח ביד זו את התפילין, וגם דרשינן ההיקש להיפך ויש לו לכתוב בימין כל אדם. אלא דמ"מ

אין זה לעיכובא בס"ת לפי שיטתו, לפיכך בדוקא נקט לשון דיעבד:

ברם לענ"ד אמכת"ה תימה לומר כן ובודאי דין ס"ת כדין תפלין אלא שקיצר מרן כאן וסמך על מה שכתב כבר בהל' תפילין. והראיה שמקור דין זה הביא מרן עצמו בב"י מהגמ"י פ"ב מתפלין בשם ספר התרומה שדין ס"ת ומזוזה שווה לדין תפלין לעניין שצריך לכתבם בימין ע"ש, הרי שהשוה אותם בהדיא. ואם עדיין לא נחה דעת המעיין, א"כ ראה יראה בהגמ"י עצמו שם מפורש כן באר היטב וז"ל, וצריך לכתוב בימינו ס"ת תפלין ומזוזה, כדאמר סוף הקומץ מה קשירה בימין אף כתיבה בימין. ואפי' אם בדיעבד כתב בשמאל פסולה דאין דרך כתיבה בשמאל וכו' ע"כ. וכן הש"ך שם השווה זה לתפלין, וכן מבואר בהדיא בקסת הסופר סימן ג' סעיף ז', ובשאר אחרונים. ואין לנו דרך לקיים דברי מהרי"ח, אלא שהוא סובר כדברי הלבוש שנתן טעם בזה דאסמכוה אקרא דכתיב "מימינו" אש דת למו ע"כ, שנראה לפ"ז דאינו אלא מדרבנן ואסמכתא בעלמא היא. בפרט שהרי לגבי תפילין נתן הלבוש טעמים אחרים וז"ל, מדכתיב וכתבתם שיהא בשלמות, ואין אדם יכול לייפות הכתב בשלמות אם לא בימינו. ועוד דכתיב וקשרתם וכתבתם וכו' מה קשירה בימין וכו' ע"ש. [וע"ע מאסף לכל המחנות סימן ל"ב ס"ק מ"ב]. אך היא גופה קשיא, דעל כרחין אין דעת הש"ע כן, וכמו שביארנו. וע"ע בב"י הל' תפילין סימן ל"ב שמביא בשם ספר התרומה דאפי' בדיעבד פסול וכו' ובעניין זה צריך לכתוב ס"ת תפלין ומזוזה ומגילה, דנאמר בכלהו כתיבה וכו' אין סברא לומר שיכתוב סתור"מ כהלכתן בשבת ולא יהיה חייב וכו' ע"ש. הרי מפורש בעליל כמו שביארנו, ולא עוד אלא שגם מגילת אסתר בכלל [אעפ"י שזה פשוט בלא"ה דלעניין זה אין טעם לחלק בין ס"ת למגילה]. ושוב מצאתי שהעיר על זה הפמ"ג באשל אברהם ססק"ה בקצרה כדרכו וז"ל, עיין ט"ז יו"ד וקשרתם (בתפלין) [צ"ל כתפלין בכ"ף] ובכאן כתב הב"י הראיה דאין סברא וכו'. ולבוש שם כתב אסמכוה מימינו אש דת. ולהלכה ודאי בס"ת [ו]מזוזה בשמאל פסול כמו תפלין עכ"ל. וכוונתו לדחות טעם הלבוש ולקיים דעת הט"ז והב"י, דוק בדבריו שם סק"ד, ובדברינו לקמן בסמוך בס"ד אות ג' ד"ה אכן. [ונפשוט לפי זה דאפילו אות אחת שנכתבה בשמאל, פסול. וה"ה למקצת האות שהוא לעיכובא בצורתה]:

אטר מניח בימינו שהיא שמאלו, משמע שאצל אטר נחשבת יד זו שמאל, ממילא איכא למימר שגם זה נכלל בדרשת תנא קמא ידך זו שמאל. ר"ל שאין זה כמו רוחות העולם כגון צפון ודרום שהן קבועות בלא שינוי, אלא ימין ושמאל יכול להשתנות לפי בני אדם. ובטעם הדבר נראה שימין הוא עניין חוץ, מלשון אמן, אמונה, נאמן. ושמאל, אולי הוא נוטריקון שם אל. לפיכך שייך שינוי בשמות אלו. משא"כ שמות הרוחות, שמצינו להרמב"ן בשלהי פרשת תרומה, וכן לרבינו בחיי בפרשת ואתחנן שביארו דצפון שהוא מלשון ותצפנהו ר"ל שהשמש נסתרת משם, ובהיפך מזה דרום שעניינו דר רום ששם עיקר הלך השמש. וכן מזרח ומערב. וזהו דעת כמעט כל הפוסקים ראשונים ואחרונים שפסקו הכי כסתמא דתלמודא, דסבירא להו דהני תנאי ליכא בינייהו נפק"מ לדינא רק משמעות דורשין. וכיוצא בזה בדרשות תנאי דמיתנין בתר הכי (דף לח:) שמקום הנחת התפלין בזרוע ולא בכף היד, ועיין על זה בתשובתינו דלעיל סימן י"ח אות ד' ד"ה ונראה. [ולא עוד אלא שמצינו דבר חדש בזה למה"ר נתנאל בן ישעיה במדרש אור האפילה פרשת ואתחנן בזה"ל, וקשרתם לאות על ידך, ידך לשון רבים, מלמד שקושרין על שתי הידיים. האטר קושרה על ימינו שהיא לו כשמאל, ושאר כל אדם על שמאלם. לכן נאמר וקשרתם לאות על ידך, לפי שהיד הימנית נקראת ימין, והשמאלית נקראת יד שנאמר ידה ליתר תשלחנה וימינה להלמות עמלים עכ"ל. הרי בסיפא דמילתא מבואר דאזיל בשיטת תנא קמא שידך זו שמאל ומפיק לה מהא"י קרא ושאר קראי, וברישא הוסיף לנו דאעפ"כ אטר גם לפ"ז מניח בימין. ובספרי חז"ל שלפנינו לא מצאתי לזה אח ורע, כיעויין מלבד בגמרא, גם בספרי ואתחנן, ובמכילתא דר' ישמעאל פרשת בא ומכילתא דרשב"י שם, ובמדרש הגדול וכו'. ואעפ"י שמסתבר שהיה לו לבעל אור האפילה מקור באחד מספרי חז"ל שנאבדו מאתנו במשך הגלות כידוע, מ"מ עיקר הלימוד צריך ביאור, כי ממה שנכתבה הדל"ת בסגול אינו מורה על לשון רבים, כי זה אינו אלא משום טעם האתנחא. ואילו היה לשון רבים היה צ"ל ידך ביו"ד, דומיא דבין ענין שהוא משום שיש שתי עיניים. וכן אמנם בפרשת בא שאינה בטעם אתנחא, באה הדל"ת בשוא. גם בפרשת עקב שהוא בלשון רבים, וקשרתם אותם לאות על ידכם כתיב ולא ידכם. וכל זה פשוט בכללי הניקוד והטעמים. וצ"ע:]

מכל מקום החתן סופר כבר נסתייע בחידושו דלעיל שהדבר שנוי במחלוקת ביניהם, מדברי המרדכי. ואחרי העיון מצינו דכבר הילכו בה נמושות קמאי ובתראי, ויעויין אסיפת דבריהם ובירור השיטות במאסף לכל המחנות סימן כ"ז סק"מ, וביבי"א ח"ו סימן ב', ובתפילה של ראש על מס' תפילין ברייתא י"ג. וע"ע דרך החיים דין מקום הנחת התפילין סעיף א'. ושולחן הטהור סימן

(ג) ובעיקר דין אטר שמניח בשמאל ידיה, מוכח מפשטא דתלמודא (מנחות דף לו.) דאין חולק בזה. שהרי כשהקשו עלה מרתניא מניח בשמאל כל אדם, תירץ אביי ההיא בשולט בשתי ידיו. ואילו היה תלוי זה בדרשות התנאים דלעיל מינה, הוה ליה לתרוצי דההיא לתנא קמא דיליף מידך יד שמאל. [ונראה גם כן מהא דאמרה הברייתא

שהיא בימין. משא"כ כשההיקש בהיפך כתיבה מקשירה. אמנם כל זה שפיר אליבא דפירוש רש"י במנחות שם, מה כתיבה בימין וכו' דרוב בני אדם כותבים בימין ע"ש:

אך בתשובות הרשב"א סימן אלף ק"כ הביא בשם רבי יואל מה כתיבה בימין וכו' ומהיכן משמע שכתובה בימין. אלא מסתמא כתיבה חשובה, בימין בעינן, שלא כלאחר יד ע"ש, וכ"כ בשמו בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג סימן י"ב ובשבלי הלקט סימן שס"ה, משמע דדינא הכי הוא. [ומה שסיים שם דלא הקפידה תורה בימין וכו' ר"ל לענין הנחת תפלין, ועיין שו"ת מהרש"ם ח"ב סימן ר"מ, ושו"ת שואל ומשיב תניינא ח"ג סימן קכ"ג ד"ה וכוה, ושאר אחרונים]:

מהשתא הלא כל בניינו של מהר"ח הוא ע"י הרכבת שתי הסברות, דלדעת הסוברים שהאטר צריך להניח בשמאל כל אדם וקושר בימין כל אדם, גם האטר צריך לכתוב בימין כל אדם ואם לאו פסול מדרשין מה קשירה בימין וכו' לשיטת הני רבונותא שהביאו דרשה זו שבגמ' בהיפך. אבל לפ"ד רבינו יואל וסיעתו אין צורך לכך, אלא גם בלא היקש פשיטא דכתיבה בימין בעינן. א"כ אין שום הכרח לדרוש דרשות חדשות שאין להן יסוד מוסד בגמרא. ונמצא שאין ראיה דמהר"י צמח וסיעתו יסברו דבעינן שהאטר יכתוב בימין כל אדם, קל וחומר דאינהו רבונותא דדרשי מה קשירה וכו' ודאי לא סבירא להו כוותיה דמהר"י צמח, וזולת אם נרצה אנו לתפוס חומרי דמר וחומרי דמר. ואע"ג דלפוס מסקנא דתלמודא בעירובין דף ז'. ליכא בכה"ג משום הכסיל בחשך הולך מאחר דאין החומרות סותרות אהדדי [עיין בתשובתינו דלקמן סימן רס"א אות ג', שם מבואר הענין יפה] מכל מקום מעתה הוקלש הרבה כח חומרא זו:

★

קם דינא לפי שורת ההלכה לדעת הפוסקים אשר דבריהם נר לרגלינו ואור לנתיבותינו, מותר לאטר זה לכתוב אפי' לכתחילה ס"ת תפילין מזוזות ומגילות, ביד שמאל של כל אדם שהיא ימין יד ימין, כי כשרים המה לכתחילה בלא פקפוק. אך ממדת חסידות לחומרא בעלמא, יש חשש בדבר [ולשיטה זו אף בדיעבד פסול גם בס"ת ומגילה, כמו שהוכחנו. ולמהר"ח גם לשטתם אינו נפסל בדיעבד רק תפילין וה"ה מזוזות]. הלכך מה טוב ומה נעים להיות בשב ואל תעשה שלא להכניס עצמו לזה, וכל ערום יעשה בדעת לשקול במאזנים אם זקוק הוא דוקא למלאכה קדושה וכשירה אשר כמות:

כ"ז סעיף ד'. ודבר הלכה בהקדמה לחלק ב'. ועכ"פ שמע מינה דיש מקום לסברת מהר"י צמח על פי שיטת תלמודא דידן, הגם כי הוא לא אתא עלה אלא מטעם סודן של דברים כמו שביאר שאין לו לאטר לשנות "הסדר העליון". ובעל כף החיים סימן כ"ז ס"ק ל"א סעד דבריו מתוך סוד התפילין המבואר בשער הכוונות להאר"י, דבעינן דחש"י תהיה דוקא בזרוע שמאל. ועפ"ז מסיק התם דבעל נפש יחוש לסברא זו, ויניח אחר התפילה בשמאל כל אדם, וגם לא יקנה תפלין אלא ממי שכותב בימין כל אדם וכה עושה גם שאר מלאכתו, וכדברי מהר"ח בשו"ת רב פעלים הנז"ל:

אכן שני העניינים אינם תלויים בהדדי, כי מהר"י צמח עצמו לא דיבר אלא על ההנחה ולא על הכתיבה, וגם מטעמא דקא יהיב אין הכרח למילף נמי לענין הכתיבה, רק מהר"ח הוא שהרכיב את העניינים בצרפו לזה את דברי היד יהודה בביאור דברי הט"ז דדרשין ההיקש בהיפך. ועל זה יש להעיר דלכאורה דברי היד יהודה נראין כדברי נביאות להעמיס כן בכוונת הט"ז, דכל כי האי גוונא הו"ל לפרושי. ואעיקרא מנלן למדרש ההיקש בהיפך, וכי יש הכרח להקישן אהדדי גם אליבא דשאר תנאי. ולא עוד אלא שאין כאן שום יתור, שהרי היקש זה כבר נדרש גם בהיפך, כל שישנו בקשירה ישנו בכתיבה, כדאיתא במנחות דף מב: ובגיטין דף מה: ע"ש. וגם אין סתם הט"ז בדבר התלוי בפלוגתא דתנאי להביאו בפשיטות כאילו הוא כתוב בהדיא בגמרא. אתמהא. וא"כ היה נלע"ד שיותר טוב להגיה בדברי הט"ז ולתלות בטעות סופר או אגב רהטא, וכאשר דימיתי כן מצאתי בלשכת הסופר סימן ג' סק"ו דהט"ז אגב שטפא כתב כן, דליתא התם אלא בהיפוך וכו', ושוב ראה בשו"ת אמרי אש סימן ב' שהקשה כזה על הט"ז והב"ח ע"ש. אלא דמהשתא דחזינן ראו הביא לנו שלא רק הט"ז כתב כן משמא דגמרא, אלא גם הב"ח (והוא באור"ח סימן ל"ב), ומלבדם מצאתי כן גם בהגמ"י בשם ספר התרומה, וכ"ה בלבוש, וכמו שהבאנו דבריהם לעיל ד"ה ברם, קשה לתלות בט"ס או בשטפא דלישנא אצל כולוהו הני רבונותא. אבל יש לומר בסגנון קצת אחר מדברי היד יהודה, דסברי הני מרגן דהיקש זה הוא ברור ופשוט מאליו, הן מלמעלה למטה הן מלמטה למעלה, קשירה וכתובה ילפי מהדדי, רק הנך תנאי סבירא להו דלענין יד שמאל לא צריכינן לאפוקי מהיקש זה, אבל גוף ההיקש עצמו מוסכם לכולי עלמא, והכן. וע"ע ערוך השלחן יו"ד סימן רע"א סעיף ל"ז. ונראה שבדרך זו הולך בה הפמ"ג בא"א סק"ד וז"ל, הלבוש כתב וקשרתם וכתבתם מה קשירה בימין, וכ"כ הגמ"י פ"ב מתפילין אות א', ובית יוסף כתב מה כתיבה בימין, נמי כוונתו כן, דאם לא כן מנלן, דילמא כתיבה בימין דרך הוא ע"כ. ר"ל שזה אינו מספיק להוכיח דבעינן הכי מדינא, דדילמא אינו אלא שלמדו קשירה מדרך כתיבה

סימן כ"א

בעניין תפילין שנכתבו בלא שרטוט

סימן כ"ב

אם מותר לכתחילה להפריד אותיות
שנדבקו

מחסי בה'. יום חמישי לסדר ויצא יעקב ה'תש"נ.

שאלה: אות שנדבקה לחבירתה אבל לא נפסדה ע"י צורת האות, האם כדי להכשיר מספיק לגרור הדיבוק להפרידם, או צריך לגרור כל מה שנכתב אחרי הדיבוק:

אוצר החכמה

תשובה:

נודע בשערים המצויינים בהלכה שדין זה תלוי בפלוגתא דהרשב"א והרא"ש וסיעתם כמבואר באורך בב"י סימן ל"ב. ומסיק התם וכן בשלחן ערוך שם סעיף י"ח כהרא"ש. וזה לשונו, אם נדבקה אות לאות, בין קודם שתיגמר בין אחר שנגמרה פסול, ואם גרר והפרידה כשר. ולא מיקרי חק תוכות, מאחר שהאות עצמה היתה כתובה כתקנה ע"כ. אלא שהמשנ"ב בביאור הלכה הביא בשם הגר"א ושערי אפרים לפקפק בדין זה (והוא בשער ה' סעיף י"ד) ושאיין להקל בס"ת אלא בתפילין ומזוזות דכדיעבד דמי, מאחר דאם יצטרך מחיקה נפסל משום שלא כסדרן. ומהא"י טעמא גם בהם אין להקל כשעדיין לא כתב תיבות שאחריהן, אלא יגרור כל מה שנכתב בפסול ע"ש. ברם אנן בדין אתכא דמרן סמכינן, והכי נהיגינן להקל לכתחילה דסגי לגרור הדיבוק:

ברם צ"ע בזה, כי לא כתב מרן זאת בלשון לכתחילה שיכול לגרור, רק שאם גרר והפרידה כשר, ויש מקום לבעל דין לטעון דלא התיר אלא בדיעבד. ואעפ"י שבב"י מסיק בהדיא בלשון החלטי דאין הלכה כהירושלמי, אפשר דהיינו רק לעניין שאין להקל כמותו כשהדיבוק בסוף האות דלדידיה לא בעי אפילו גרירה, ומטעם דכל הראוי לבילה כמ"ש הרשב"א נוכח מנהגינו להחמיר ומוציאין ספר תורה אחר בכל גווני דיבוק כמ"ש בבאורות יצחק הלכות קס"ת סק"מ דף תע"ט, ובשו"ת עולת יצחק ח"א סימן כ"ט אות א' אבל לא לענין שלא נחמיר כמותו כשהדיבוק למעלה או באמצע דלא תסגי גרירת הדיבוק בלבד. ולכן בש"ע נקט לה בדרך פשרה לעניין דיעבד שאם גרר כשר, דלא כמו שנהגין להקל לכתחילה, הן בספר תורה, והן בתפילין ומזוזות אפילו כשעדיין לא כתב לאחריהם:

הן אמת שבטור איתא, כתב אדוני אבי הרא"ש מ"ם פתוחה שנדבק פתיחתה ונסתמה שאין מועיל לגרור

תשובה:

בס"ד. ערש"ק סדר בא ה'תשמ"ה.

אוצר החכמה

לעניין דינא אין לפסול תפילין שלא שרטט אפי' שיטה עליונה וכמ"ש בקול יעקב סימן ל"ב על סעיף ו' ובביאור הלכה שם. ומה שכתבת ע"פ מעשה שראית שמנהגינו שלא לשרטט כלל, חפץ אני לשמוע גופא דעובדא היכי הוה, שאדרכה המנהג בהיפך שמשרטטין כל השורות. וכן יש בתפילין ישנות. ואולי מה ששמעת הוא מנהג המתחדשים הבזו לגאי יונים:

ולעניין דעת הרמב"ם בזה פ"א מתפילין הלי"ב, שכתב בסתמא כלישנא דתלמודא דמשמע ממשטו דלא בעינן אפי' שיטה אחת כד' ר"ת, שכתבת ע"ז דאם נאמר מדכתב שהטעם שהן מחופין, משמע שזה טעם חילוקן מס"ת ומזוזה, ומיהו שיטה אחת בעי שרטוט כשאר כתבי הקדש. ודחית דהא הרמב"ם לא חילק בין אם דעתו לחפותם אם לאו עכ"ד. אפשר דכיון דעומדין לחפותן, ומן הסתם לא ילמדו בהם, אין לגזור בזה אטו השאר. ומ"מ הא לך לשון הרב מעשה רקח, מדכתב רבי' סתמא א"צ שרטוט, משמע כלל. והיינו מן הדין, אמנם כדי להישייר הכתב יש לשרטט השורה הא' וכ"כ המפרשים ז"ל עכ"ל. אמנם בפירוש רבינו מנוח על הרמב"ם הלכות תפילין שנדפס מקרוב (דף ע"א) מוכח שאין מדברי הרמב"ם ראייה, מדאייתי עליה בשתיקה דאיכא דאמרי דשיטה ראשונה צריכה שרטוט, ואיכא דאמרי דאפילו היא אינה צריכה יעו"ש, והיינו משום שהעתיק בסתם לישנא דתלמודא כדרכו. ובערוך השולחן סימן ל"ב סעיף ח' כתב דלרמב"ם גם שיטה ראשונה א"צ שרטוט. וע"ע ר"ן על הרי"ף פ"ב דמגילה ד"ה והלכתא, ומאירי בקרית ספר מאמר א' חלק ג', ושו"ת הרשב"ץ חלק א' סוף סימן ב', וכסף משנה פ"ז מספר תורה הלט"ז, ובגליוני מהרי"ץ סביב השלחן ערוך אות ג', ובתשובותי חלק א' סימן קל"ו סוד"ה עד. והיכא דשרטוט לעיכובא, לא מהני שרטוט אחר הכתיבה כמבואר במאסף לכל המחנות ס"ק נ"א בשם הרבה פוסקים:

"עופתא" פי' כפילה, ענינה) ובב"י סוף סימן ל"ב בשם הר"י אסכנדרני וארחות חיים, ובשם העיטור (סוף חלק ד' מהלכות תפילין) בשם רב האי גאון. [אלא שלשון רה"ג המובא שם, נראה חסר או צריך פירוש]. וכן איתא ברעיא מהימנא שבזוהר דף רנ"ח ע"א דל"ת כפולה ע"ש. וכ"ה בחיקון תפילין (קובץ ספרי סת"ם) דף קפ"ז קפ"ח בשם הר"י ב"ר ברזילי אלברצלוני ובפרוטרוט בליקוטי הגהות על הברוך שאמר הנדפס שם. וכ"כ בספר בית דוד סימן ד' שכן מנהג עירו סאלוניקי. וכבר הובא מנהגינו בזה בשו"ת חן טוב למהר"י בדיחי סימן י"ג, ובענף חיים להרא"ח נדאף דף י"ט אות ל"ח בשם תשובת קדוש אחד מחכמי תימן ע"ש [נאכן מה שפירש שם דברי הב"י מב' צדין דר"ל ראשה של זו בצד רגלה של זו, לכאורה תמוה. ופשוט שכוונתו פנים ואחור. וראיתי להרשי"ה שהגיה בכת"י בסוף דברי הענף חיים אלו בזה"ל, ואנכי עיינתי בדברי ב"י סימן ל"ב בשם בעל העיטור, והנה הוא עולה בדיוק לפי מנהגינו עיין שם עכ"ל]. וכן מהר"ח כסאר שליט"א בשם טוב על הרמב"ם פ"ג הלי"ג. וע"ע אות חיים סימן ל"ב ס"ק כ"ה, ובחידושים וביאורים או"ח סימן ד', ובמה שציינתי כבר לעוד כמה ספרים, בבארות יצחק הלכות תפילין ס"ק ט"ו:

ואופן עשיית צורה זו, מצוייר ומסודר יפה בסוף ספר טעמי המנהגים דפוס אשכול דף תרי"ד בשם נוסח אשכנז, אלא שהם כופלים הרצועה ב' פעמים (ציור 3 שם) כדי שלא תיראה לבסוף מאחור צורת שתי וערב, אלא כמו ציור 6 שם. ואצלינו לא הקפידו בכגון זה מאחר שאין אמונת הבל זו לעבודה-זרה של הנצרים אצל אומות העולם בתימן. ומפורסם המעשה המובא באבן ספיר באותו כותב קמיעים שהעתיק צורת המשולש הטמא, כי לא ידע מהו [נועמ"ש בס"ד במאמר יושב תהילות ישראל פרק ד', אגב עניין נוסח היתר כשפים]. וגם בשימוש רבה מוכח בהדיא כוונת [נועין בב"י בשם הר"י אסכנדרני שפירש לשון שימוש רבה, והוא הוסיף מעצמו לכפול שלא תהיה צורת שתי וערב, ועיין תו"ש כרך כ"ג דף קצ"ו. וגם בליקוטי הגהות על ברוך שאמר הנו"ל כתב לכפול ב' פעמים], מכלל שזוהי הצורה הקדומה המקובלת, וגם במקומו של הגאון בעל שימוש רבה לא היתה צורה זו לעבודה זרה, משא"כ בארצות אחרות, לכן הוסיפו זאת לחומרא. ומ"מ מי שירצה לעשות כמותם האידנא הכא שצורה זו ידועה גם לנו כסימן לאמונתם, נראה דלית לן בה ואדרבה עדיף טפי. וגדולה מזו מבואר בב"י שם דאע"ג דמשמע מדברי רש"י שאין צורת קשר הדל"ת נראית אלא לצד חוץ, נהגו לעשות בעניין שנראה ד' גם מצד פנים, ומשמע שאין קפידא בדבר ע"ש, הרי מוכח דאין צורת הד' קבועה במסמרות שלא לשנות:

[ובעניין צורת שתי וערב, יש להוסיף כי גם בכריכות התפילין על גב היד, יש שנהגו לעשות באופן

הדבק ולפתחה, ובגרירת דבק אות לאות כתב שמותר ע"כ, ומשמע דר"ל דמותר לגרור. וביותר מפורש כן בעליל בלשון הרא"ש עצמו בחיקון תפילין דל"ל, אם אות נוגעת בחברתה, יגרוד ביניהם ויפרידם זו מזו ע"כ. אבל ממרן ששינה את הלשון, נראה לכאורה דס"ל לסמוך על הרא"ש רק בדיעבד:

ולאחר עיון-קט נראה שאין טעם לדקדוק זה, דמאי נפקא מינה ^{אגודת חכמי} **בנ"ד אם כבר גרר או אם עדיין לא גרר הלא אין שום תועלת ולא כלום כמה שגרר הדיבוק למאן דאמר דפסול. אלא על כרחין לאו דוקא נקט, רק אידי דברישא לעניין מ"ם פתוחה שנדבקה סתימתה לא מהני אפי' בדיעבד גרירת הדבק משום ח"ת וכן רי"ש שעשאה כמין דל"ת, נקט סיפא נמי בלשון דיעבד. ואין לתמוה מזה שהמפרשים לא ביארו זאת כדרכם בשאר דוכתי, דאיכא למימר דפשיטא דהכי הוא כדקאמרינן:**

ולכאורה יש להוכיח זה מגוף דברי מרן בש"ע שפ"ל ^{בדין זה בין שאירע הדיבוק קודם שתיגמר כתיבת האות בין אחר שנגמרה. ודכי אפשר לומר דלאחר שנגמרה אין לגרור לכתחילה, הלא להרשב"א דפליג אדרבה בזה לא בעינן גרירה כלל. אבל אי משום הא לא איריא, דאיכא למימר דלא נקט הכי אלא משום הדין הראשון כשנעשה הדיבוק קודם שתיגמר האות. ומ"מ לדינא הוא כדבר האמור לעיל. ושוב מצאתי כמוכן כתוב בהדיא בתשו' מהרלב"ח סימן א' שאין נוהגין כחומרת הירושלמי לגרור כל הרי"ש, והביאו המקדש מעט אות כ"ג יעו"ש:}

*

נקיטינן דמותר לכתחילה להפריד, ודי בכך בכל גווני:

סימן כ"ג על מנהגינו בצורת קשר דל"ת ויי"ד של תפילין

(א) קשר הדל"ת בתפילין של ראש, המנהג המקובל אצלינו שאינו דל"ת ממש אלא מרובע כמ"ם סתומה [אבל בלא אויר בנתיים]. וכן יוצא בבירור מצורת עשייתה המבוארת בשימוש רבה מהגאונים שהעתיק הרא"ש בהלכות תפילין [והלשון "ותעיף" הנו' שם, פירושו לכפול. שכן תרגום וכפלת בפרשת תרומה, ותעיף.

כפות שחקקו בהן צורה זו, או אותות כבוד שנותן המלך לנכבדים. וכן בספר שערים מצויינים בהלכה סימן קס"ז אות ב', ושם מביא בשם שו"ת אמרי דוד סימן ק"פ שאם לא נעשה לצורך אליל, כודאי מותר, שהרי גם בזמן הגמ' כבר עבדו לשתי וערב ואפ"ה מצינו במועד קטן דף י' דמסרגין המטות שתי וערב ע"כ. ולפענ"ד יש לדחות דלא מיירי התם אלא בארצות שלא היתה צורה זו מיוחדת לעבודה זרה, כמו שכתבנו לעיל לגבי בעל שימושא רבה:

(ב) מיהו אעיקרא היה נלע"ד לפום רהטא דאע"ג דצורת ד' המרובע אין לפקפק עליה, כי יסודתה בהררי קדש, מ"מ מאחר שיש שערצו לפסול אפילו בדיעבד, ומאידך בצורת ד' ממש משמע דכולי עלמא מדוד דשפיר דמי, ואין מי שפוסל עכ"פ בדיעבד, רק דהנך רבוותא סבירא להו דאף לכתחילה לא בעינן כולי האי, משום דלא בעינן אותיות ממש כדאיתא בתוספות שבת דף סב. ד"ה שי"ן של תפילין, ובמנחות דף לה: ד"ה אלו, ובספר העיטור שם כפי אותם נוסחאות בגמ' דלא גרסי יו"ד ודל"ת של תפילין רק שי"ן, ולפ"ז ההלכה למשה מסיני היא רק שיהיה קשר, אבל הדל"ת והיו"ד אינם אלא מנהג יעו"ש ובשאר הראשונים, או שיש איזה טעמים לעשות ד' מרובע שיהיה כשני דלתי"ן ישר והפוך אבל לא שזה מעכב, וכמובא באריכות בספרים שציינו. אם כן לכאורה עדיף טפי למעבד צורת דל"ת ממש לחומרא:

וכן מבואר במשנה ברורה סימן ל"ב ס"ק רל"ג, יש שעושין קשר כמ"ם סתומה שנראה כשני דלתי"ן משני צודין רגלו של זה בצד ראשו של זה, ועיין בספר תפארת אריה שהביא בשם תשובה מאהבה והסכים עמו לדינא דאלו העושים קשר של דל"ת מכוון יותר לדינא עכ"ל. אלא דזה מזמן רב שמעתי מחכם אחד דאין כוונת המשנ"ב כן כפשוטו, כמו שמבינים העולם. רק אתא לאפוקי מקשר מרובע שעושין אויר בפנים, על זה הוא דקאמר דבלא אויר עדיף, שכן מבואר בגוף ספר תפארת אריה אשר ממנו המקור. ע"כ דבריו. והנה אמת נכון הדבר כאשר עיינתי אחר זמן בעצמי, והוא בסימן ג"א אות ג'. ושם כתוב שהקשר הנהוג בכל ישראל אינו צורת דל"ת אחת אלא כצורת ב' דלתי"ן, ואעפ"י שאין צורת הקשר גופא כדל"ת, מכל מקום ע"י הרצועות המתפשטות מזויתיו נעשה צורת הד' וכמ"ש הבי"ש בשם שימושא רבה והר"י אסקנדרני וא"ח והעיטור בשם רב הא"י וכ"כ בספר ברוך שאמר וכן מבואר ג"כ במהרי"ל ומשמעות רש"י וכו' עש"ב. וכן העתיק דברי התשובה מאהבה ח"ב סימן כ"ז בשלמותו, שם הוכיח שהקשר הנהוג אצל רוב העולם הוא הישר, ממה שהובא בב"י שאם לא יכפלו הרצועה אלא פעם אחת תצא הקשירה מלמטה צורת שתי וערב, ואם כקשר שהמציאו החדשים מקרוב זה חמשים שנה לא תמצא צורה זו גם כשלא יכפלוה ב' פעמים ע"ש.

שנראה כצורה זו, ונראה דראוי מהשתא לשנות ע"י הוספת עוד כריכה לצד שמאל, וכמו שביארנו בתשובה דלעיל סימן י"ד אות ב' ד"ה וידוע. וכן יש להעיר למקצת הנוהגים כשמנשקים הציציות בק"ש מניחים אותם תחילה על עין ימין ושמאל, ואח"כ על המצח ומנשקים, שזהו כצורת שתי וערב. וראיתי בשו"ת ישכ"ע חלק ח' סימן י"ג אות ג' שנשאל בזה על מה שיש מהתימנים נוהגים כנשיקת ציצית שנראה כשתי וערב, ומסיק להתיר משום שאין כוונתם לזה ודוקא עשייה אסור יעו"ש ב'. אבל יש להעיר שעיקר דבר זה מפני שהם לא ידעו שם כלל שצורת שתי וערב הוא סימן עבודה זרה. ולכן גם בקשר של תפילין של ראש כולם היו עושים כזה כמ"ש לעיל, אלא דקיל טפי כיוון שאינו נראה כלל לצד חוץ. ומה שכתב הישכ"ע שדוקא עשייה אסור ולא דבר שאינו ניכר לעין, הנה שמעתי שהנצרים עושין על פניהם צורה כזו באצבעות ידיהם כשהם נכנסים לבית תפלותם וא"כ יש לאסור זאת לכאורה. ועיין להרא"ש פ"ג דסוכה מה שדן בעניין נענוע הלולב אם יש בזה צורת שתי וערב, ומה שכתבתי בזה בבארות יצחק הלכות לולב דף רס"ה רס"ו. ובכף החיים סימן ס"א סק"ל בשם אחרונים שלא יטה הראש כקריאת פסוק שמע ישראל מזרח מערב צפון דרום, כדי שלא יהא נראה ח"ו כמרמז שתי וערב עש"ב. והרי כלולב ובהטיית הראש אין צורת שתי וערב קיימת ואעפ"כ מנעו זאת. מאידך מצינו כמה עניינים שלא חשו בהן לצורת שתי וערב, כגון ברוקח הביאו הבי"י יו"ד סימן ס"ה, נוהגין לחתוך ראש העוף שתי וערב ומולחין אותו ואח"כ מבשלים ע"ש, והכבוד קורעין אותו שתי וערב כדאיתא בחולין דף קיא. וביו"ד סימן ע"ג סעיף א', ועיין שם בב"י אליבא דהרמב"ם דהוא הדין דסגי בשתי בלא ערב, או ערב בלא שתי, דבאיזה מהם יוצא כל דם שבסמפונות וכו'. וכן הגט אחר מסירתו קורעין אותו קרע בית"דין שהוא שו"ע כדאיתא בסדר הגט רבה והוב"ד בפתח האהל סימן י"ב סעיף כ"א. והרמ"א בדרכי משה הלכות תפילין סס"י ל"ב בשם ברוך שאמר, יכסה הפרשה של יד בב' קלפים קצרים זה להעביר על זה כמו שתי וערב וכו' ע"ש. ואולי לאו שתי וערב ממש אלא באלכסון, אעפ"י שיש אוסרים גם אותו, עיין בביאורנו על התורה פרשת ויחי על פסוק שיכל את ידיו. [ובפירוש רש"י על ספר מלכים ב', ל"ג, גלגלי מרכבה אופן בתוך האופן שתי וערב וכו']. ולפי מה שזכרנו למעין מתוך דברינו דלקמן אות ב' ד"ה ועיינתי, לא בא הר"י אסקנדרני לשלול צורת שתי וערב מצד שאסור לעשות כן, רק כוונתו לפרש הצורה שעל ידי הכפילה תצא דל"ת, ואם לאו יהיה שתי וערב ר"ל ואין זה קשר של דל"ת. כי שיטתו דצורת הדל"ת היינו מלמטה. וע"ע בהגהת הרמ"א יו"ד סימן קמ"א סעיף א' על שתי וערב שתולים בצואר לזכרון דלא חשיב צלם ומותר, ובדרכי תשובה שם אריכות מהרבה אחרונים בעניינים כאלה, כגון חלונות שכלונסאותיהם כשו"ע, או

אורח חיים

בהיפך זולת בפסקי מהרא"י שם וז"ל "ונראה לענ"ד" דצריך שיהא ניכר כמין ד' לאותו העומד מאחוריו שיראה ד' כנתיבתו כזה ד ע"ש. וכן בפרישה על הטור ס"י ל"ב, ש"נראה לו" שצריך להיות ניכר כמין דל"ת כהיותה וצורתה כזה ד ע"ש. אלא דמאתר שנתבאר בשם הב"י דאין להקפיד בכגון זה [וע"ע להלן ד"ה מעין, כיו"ב לגבי קשר היו"ד] מכלל דאין אופן הצורה מקובלת לעיכובא, ומשמע גם כן דרבים סוברים דל"ת ממש בעינן א"כ הא עדיפא. בבחינת מהיות טוב אל תיקרא רע. ועכ"פ ננקוט מיהא דהעושה הקשר בצורת דל"ת ממש, לכל הפחות אין מוסיחין אותו:

ואחר זמן ראיתי גם כן בספר בית אהרן שדן בנושא זה מדקדוק לשונות הראשונים, ואף שאני יודע למה לא הביא מתוך אלו שביארו בפירושו אופן עשיית הקשר כדאיתא בב"י וכדלעיל, עכ"פ מסיק התם שנראה דבמחלוקת שנוי. מיהו נראה שגם התוספות מודים שיצא בקשר הנעשה כדעת רש"י, ואותן המרובעים נראה שאין יוצאין לסברת רש"י כלל וכו' ע"ש.ב. [ומש"ש בסוף דבריו לפרש אליבא דהאר"י שהיא שני דלתי"ן, שאין הכוונה למרובע רק רצועה אחת יוצאת לצד ימין ואחת לאורך הגוף ונראה כדל"ת הפוכה ע"כ, עיין אליה רבה סימן כ"ז סק"י בשם מלכושי יו"ט שהרצועה יוצאת לצד שמאל, וכן מקובל בזמנינו. ומסתבר שהטעם הוא כדי שתישאר לצד שמאל כהתחלת הרצועה, דאי לא"ה תיהפך הרצועה הימנית לשמאל והשמאלית לימין. אמנם ראיתי חכם אחד שנהוג לעשות אותה לצד ימין]. ובקונטרס הידורי תפילין להרה"ג שריה דבליצקי שליט"א פ"ב אות י"א והערה מ"ח כתב, לפני כמה שנים יצא הרח"ש פרנק בספר מיוחד הנקרא תפארת חיים להוכיח דהעיקר שצריך לעשות ד' ולא מ"ם. ולעומתו יצא הר"א בריזל בספר מיוחד הנקרא קשר תפילין להוכיח שגם קשר המ"ם הנקרא מרובע הוא כדינא. ולדעתי מי שאין בידו מסורת מאבותיו לעשות הקשר בצורת מ"ם וכדומה, יעשה דוקא ד'. ואף מי שיש בידו מסורת מאבותיו ורוצה לשנות לצורת ד' תע"ב, כי זהו העיקר לדינא והיותר מוסכם, אף שאין לערער על רבבות ישראל הנוהגים בצורת מ"ם עכ"ד, ויפה כתב:

ועיינתי עכשיו בתפארת חיים וראיתי שם בדף ע"ח שהנוהגים בקשר מרובע תלו זיינם בדברי הר"י אסכנדרני שהובא בב"י, דצורת שתי וערב אי אפשר להיות בקשר שהוא בצורת דל"ת ממש. והשיב על זה שנוכח שגם בצורה זו יש צורת שו"ע כשאין כופלין את הרצועה אלא פעם אחת וכו' ע"ש. ונראה שכוונתו על ציור 11 המובא בטעמי המנהגים הנו"ל דף תרט"ז. אבל סוף סוף דבריו מרפסין איגרי, כי אין דברי הר"י אסכנדרני עולים כלל לפי צורת דל"ת, כגון מה שפתח ואמר שמכניס העניבה השמאלית בשל ימין, ולדידהו אינו כן אדרבה

הרי ברור מדבריו שהקשר המרובע נכון, כי בבית יוסף מבוואר בהדיא כקשר זה, ובא התשובה מאהבה רק לאפוקי ממה שהמציאו החדשים וכו' נראה שהכוונה על עדת החסידים שהתחילה סמוך לזמנו כנודע, שהיו מהם שעשו קשר מרובע משונה עם חלל בנתיים, כמו שישנם כאלה עד היום [כנראה מפני שראו בספרי קבלה שדימו אותה למ"ם סתומה, חשבו שצריך להיות ממש כן עם החלל. אחר זמן ראיתי שבספר דרך הנשר ח"ב מביא שכן נהגו בקשר כזה מהר"ן אדלר ותלמידו החת"ס ובעל דברי חיים מצאנז. ויש מקור לזה במצת שימורים בשם מהר"ם לונזאנו שכן עשו לו הקשר תלמידי האר"י כשעלה לארץ ישראל, כמובא בתפארת חיים להר"ר חיים שרגא פראנק דף מ"ז נ"א וס"ג. וע"ע שם דף ק"ח ערות שבעל משנה ברורה אעפ"י שהביא דברי תפארת אריה כדלעיל, מ"מ למעשה בתפילין שלו היה הקשר כצורת דל"ת ממש וכנהוג אצל כל אנשי ליטא]. ודחה זאת על פי דברי הב"י. אבל הקשר המרובע הידוע, בודאי אינו המצאה חדשה אלא מקדם קדמתה [ואם כן תימה איך נתחלף לבעל ציץ אליעזר חלק ט' סימן ט' להביא את התשובה מאהבה בין הסוברים שלא לעשות ד' מרובע]:

לפ"ז איך ימלאינו לבינו להנהיג לשנות מקשר זה המרובע הנהוג ומקובל ג"כ אצלנו, אחרי שכן היא מסורת הקדמונים דור אחר דור, כמפורש בשימושא רבה, ובעיטור בשם רה"ג, והר"י ברצלוני, וארחות חיים, ותיקון תפילין והגהות על ברוך שאמר, וכ"ה ברעיא מהימנא וכן משמעות הרמב"ם. הגם שאין לנו הסבר ברור לדמיון הדל"ת בקשר זה, כי להמפרשים שזה ע"י הרצועות היוצאות מכאן ומכאן, קשה דלא משמע הכי אלא שהקשר עצמו הוא כדל"ת. וגם דומיא דקשר היו"ד. ואמנם בקשר היו"ד שבסוף הרצועה הנהוג אצלנו מקדם, הגג הוא המשך הרצועה בלי שום קשר בו, עיין לקמן ד"ה מעין, וגם לקשר הנהוג בשאר הקהילות עכ"פ הרגל בלי קשר, אלא שניכרת שייכותם לקשר כי בלעדיו לא היו עומדים באופן זה, משא"כ כאן הקשר באנפי נפשיה והרצועות באנפי נפשיהו. ומהרא"י בפסקיו סימן קע"ט הביא ראיות לזה שאין צורת הד' כלל ברצועות התלויות ע"ש. עוד קשיא לי דאם כל הקשר בשביל לעשות זוית דל"ת שלא תדמה לרי"ש, הוה סגי בפחות מארבעה ריבועים. וכן סברת המפרשים שהן ב' דלתי"ן א' ישרה וא' הפוכה, גם כן דחוקה. מ"מ אי אפשר לבטל קבלתם. ואם ריק הוא, ממנו הוא ריק. [שוב מצאתי קצת מקום להסמך הטעם שהוא בצירוף הרצועות, על פי הא דאיתא בפסיקתא זוטרותא, ורבינו בחיי פרשת כי תבא על פסוק וראו כל עמי הארץ, שהרצועה שיש בה כמין דל"ת, רמז לארבע רוחות העולם המתנהגים ע"י השכינה, ומעלה ומטה גם כן, ועל כן הרצועות יורדות ומתפשטות למטה ע"ש]. ולא ראינו בקדמונים חולק עליהם, ולא מצינו מי שכתב להדיא

וכבר דנו מה כוונתו קשר מרובע, ועיין בזה לקמן בסמוך. וראיתי לרבותינו חכמי תימן בתכאליל כתי' שלהם שהעתיקו כסגנון הרמב"ם בזה, אלא שלגבי היו"ד הוסיפו מדנפשייהו (כי לא מצאתי לחד מרבוותא קמאי או בתראי דנקט לשון זה) על דרך זה, קשר משולש כמין יו"ד, וכגון שיראה המעיין במובא בפסקי מהרי"ץ הלכות תפילין סעיף ג'. וכמדומה אני שמלשון זה משמע דלא קאי על צורת הקשר שעושים בקצה הרצועה כמו שמפורסם אצל הכל (וכמו שדיברתי גם עם הרבה תלמידי חכמים, ולכולהו פשיטא להו שקשר היו"ד הוא זה שבסוף, ולא זה שאינו אלא עוצר את העניבה), אלא על זה הסמוך למעברתא, ואעפ"י שאינו יו"ד ממש, הלא אמרו רק כמין יו"ד, כמו שהמרובע אינו רק דומה לדל"ת, וא"כ נראה דזה שבקצה לא עשו הם כלל, וצ"ע. וזה צורה המקובלת בזה אצלנו, היא פשוטה ע"י כפילת העניבה, ולא מסובכת כלל כמצוייר בטעמי המנהגים, ובשלנו ניכר טפי בזה צורת יו"ד. וקראוהו משולש לפי שאין הרגל יוצאת מן הצד כדרך יו"ד אלא מן האמצע. אמנם בדרך כלל רובם אין מקפידין כלל על צורתו איך שתהיה, העיקר קשר שיעצור. ורגילים לעשות שני קשרים אלו בהפרש גדול ביניהם, דאי לא"ה אינו ניכר כל כך צורת היו"ד. ושור"ר בשם טוב שמפרש כן בדעת הרמב"ם שאין צריך עוד קשר בסוף הרצועה כדעת רש"י יעו"ש. וע"ע בתשובותיו החיים והשלום סימן כ'. ונ"כ בספר חידושים וביאורים אור"ח סימן ד' אות ה', מלשון רמב"ם פ"ג הלי"ג מבואר דהקשר שהרצועה נכנסת ויוצאת בו הוא עשוי כצורת יו"ד, ואילו לשון הרא"ש והטור הוא שבסוף הרצועה אצל הקשר יעשה קשר כמין יו"ד, וכן לפירש"י שהרצועה כפופה כמין יו"ד מבואר נמי שאינו דין בקשר, ואפשר דהרמב"ם נמי מודי בזה וכו' יעו"ש. ובספר זכרון אליהו פט"ז סימן ה' הובאו שיטות הפוסקים בזה באורך. ונפקא מינה לפמ"ש הפרי מגדים הביאו המשנ"ב סימן ל"ב ס"ק רל"ב שנראה שצריך לעשות הקשרים לשמן ע"ש, שטוב לכוון זאת גם בקשר זה לצאת נמי ידי דעת הרמב"ם:

וראיתי במלאכת שמים כלל כ' סק"א דמדברי הרמב"ם משמע מרובע ממש, אך אפשר שכוונתו שיהיה הקשר בצד ימין מרובע כמין דל"ת ולא עגול כמו רי"ש. אי נמי שיהיה גם רגל הקשר ארוך כמו ראשו כצורת דל"ת. ותדע שכן הוא הפירוש בדברי הרמב"ם, שהרי בהלכה א' שם לא הזכיר כלל מעניין ריבוע הקשר אלא כתב שיהיה כצורת דל"ת. אלא ודאי כמו שכתבתי ע"כ. ודבריו תמוהין, וגם הוכחתו מהלכה א' איני מכיר כי מאחר ששם הביא הרמב"ם את ח' הדברים שהן הלכה למשה מסיני ולא נתפרש בה שיהיה הקשר מרובע, לפיכך לא יכל לכתוב שם מרובע עד הלכה י"ג שם נחת לפרט לפי המסורת המקובלת זו"פ, וע"ע מעשה רוקח וספר החינוך מצוה תכ"ב. ונאגב יש להעיר דמדקדוק לשון

עניבה של שמאל מקיפה את של ימין. וכן מ"ש שכוול הרצועה ב' פעמים, אין אצלם זה רק קיפול והפיכה פעם אחת. ועוד מהו זה שכתב שעי"ז תהא מלמטה צורת דל"ת ממש, הרי גם מלמעלה. וזה שהוסיף שם עוד מלבד הריבוע העליון, אין לו מובן כלל. ולדידן נחא בפשיטות, וסובר הוא שאין היכר לצורת הד' מלמעלה כלל, שהרי הוא מרובע ובקושי אפשר לקרותו ה"א, רק מלמטה הוא כן, וזה יהיה אם יהדקנו ויצירנו כמו דקות רגל הדל"ת, והריבוע העליון דהיינו לצד הקדקוד אינו מצטרף לחשבון. אמנם הסברא תמוהה למה יהיה קשר זה נכסה ונסתר, ועיין בדברי הב"י קודם לזה שדן אם תהיה הדל"ת נראית גם מבפנים, אבל לא רק מבפנים. וסיים שעכשיו נהגו לעשות בעניין שתיראה משני צדדין, ואולי כוונתו כפי אלו העושים דל"ת ממש:

(ג) מעיין זה לגבי קשר היו"ד בתפילין של יד, שהמנהג אצלנו היה לעשותו ע"י כפילת הרצועה ואח"כ מוציאין קצה הרצועה, ועי"ז נראה מהקצה צד האחור שאינו צבוע. ועכשיו בארץ ישראל נתפשט אצל רובינו לעשות באופן שנראה הצד הצבוע, וכמו שהוא מצוייר בטעמי המנהגים ריש דף תרי"ט, שזהו יותר נאה, ועיין מנחות דף לה: ונוייהן לכו"ר לפי פירוש שני ברש"י שם, ובודאי שפיר דמי על פי האמור לעיל דאין להקפיד בכה"ג, ובפרט כי כן נראה כצורה זו האחרונה מדברי הר"י אסקנדרני שהביא הב"י בשלהי סימן ל"ב. ולא עוד אלא שלדברי רב הא"י גאון שהביא שם קודם לזה, נראה שצורתה משונה לגמרי, כי כתב שם להחזיר ג' פעמים מימין לשמאל, ורק לבסוף מכניסו בעניבה כמין יו"ד ע"ש, מכלל שאין לדקדק כל כך. ומסתברא שבמקומו של רה"ג לא עשו קשר נפרד סמוך למעבר הרצועה במעברתא לחזק ההידוק שם, וקשר נפרד בסוף הרצועה שבו צורת היו"ד (כמבואר בטור, וכמו שהוא מנהג פשוט אצל הכל בזמנינו), אלא שניהם יחד, לפיכך הוצרכו לכפול שם ג' פעמים להעמידו בחזק. ובטור שם הובא שיש שנהגו לחתוך בסוף הרצועה אצל הקשר (הסמוך למעברתא) כצורת יו"ד ע"ש. וע"ע הגמ"י פ"ג מתפילין אות ט'. שוב נתברר לי ששני מנהגים היו אצלנו בזה, האחד כדלעיל, והשני גם כן כמותו אלא שמסובבים אח"כ את הרצועה כדי שייראה הצד השחור. ומכל מקום האופן שנתפשט בזמנינו, יותר טוב גם מזה, כי בו אין צריך לסובב הרצועה בדוחק. וע"ע לקמן סוף ד"ה וראיתי נועיין זכרון אליהו פט"ז סימן ד' דאף שרוב הראשונים לא הזכירו בפירוש הקפידא בזה שיהא השחור לצד חוץ אלא לעניין הדל"ת של ראש, מ"מ המרדכי כתב בפירוש דהוא הדין ליו"ד וכ"פ הרמ"א סימן כ"ז סעיף י'):

והנה רבינו הרמב"ם פ"ג הלי"ג כתב קושר קשר מרובע כמין דל"ת, ובשל יד קושר קשר כמין יו"ד ע"ש,

וקשיא לי הלא אין עוד אוקימתא אחרת בגמ' שם, שנוכל לומר דלא סבירא ליה כהאיי אוקימתא:

תשובה:

אין כוונת מהרי"ץ שיש בגמ' שם עוד אוקימתא בתירוצ' סתירת הברייתות בדין נתכוון לכתוב אות אחת ועלו בידו שתיים אם חייב הוא או פטור. אלא לתירוצו של רב ששת על קושיא אחרת בגמ' שם לעיל מינה כגון שנטלו לגגו של ח"ת ועשאו שני זיינן, וסבירא ליה דתירוצים אלו פליגי אהדדי, והיו לו ליסוד בזה דברי שלטי הגבורים על הרי"ף (שציין אליו מהרי"ץ שם בהמשך דבריו) בתחילת דבריו, ע"ש שמכבאר באורך:

אמנם אין דברי מהרי"ץ עולים בקנה אחד לגמרי עם שה"ג, כי השה"ג בסוף דבריו כתב דמה שפסק הרמב"ם פ"א משבת ה"א דנתכוון לכתוב ח"ת וכתב שני זיינן חייב, הוא לשיטתו שהתגין לאו לעיכובא, ומ"מ קשה לדידיה מאי קאמר בגמ' הא דבעי זיוני וכו', ואפשר שהרמב"ם מפרש הגמ' כמו רבי' ישעיה שנביא דבריו לפנינו עכ"ל. [וכוונתו על מה שהביא אח"כ בלשון הרי"א ז', שהוא ראשי תיבות ד' ישעיה אחרון ז"ל כמבאר בשם הגדולים להחיד"א. ואעפ"י שאח"כ סמוך ונראה הזכירו שלטי הגבורים לענין פרט אחר בהדיא בשם ריא ז', אין קפידא בכך. והיינו שמדברי הרי"א ז' שם נראה דאינו מפרש כוונת הגמ' על התגין שעל האותיות כדפירש רש"י, אלא על בליטות ראש הו' עצמה לצדדין ימין ושמאל שע"ז ניכר הבדלתה מחי"ת יעו"ש ודוק. והנה לדעת ספר יראים אין עושין כלל תגין ע"ג האותיות רק הזיונין הם חודי האותיות, ולפי דבריו יש לזון בכללות הכנת סוגיא דתלמודא הכא באופן אחר ואכ"מ]. ולפ"ד מהרי"ץ הרי לא היה צריך ליישב כן, אלא הרמב"ם דחה תירוצ' זה מפני תירוצ' קודם. וזהו דרך הרמב"ם בדוכתי טובא כנודע, אף כי בג"ד הוא דחוק. דבשלמא כשהסתירה ממסכתא זו למסכתא אחרת שפיר דמי, שסובר דרב אשי לא סידר כל התלמוד ממש בעצמו רק הרבה חכמים היו וכל אחד סידר מסכתא אחת אלא שרב אשי סידר העניינים הראשיים כמו שביארנו בס"ד במאמר משנת מהרי"ץ פ"ב הערה ד' יעו"ש. אי נמי אפי' באותה מסכתא מסוגיא לסוגיא. אבל באותה סוגיא עצמה לסתור תלמודא מדידה אדידה בשתיקה, כמדומה אני שלא מצינו בשום דוכתא, וגם לא מסתברא. מ"מ אין תלונתנו בזה על מהרי"ץ, אלא על שה"ג עצמו שהוא סלל דרך זו בתחילת דבריו באמרו דפליגי הני תרי סתמי אהדדי ע"ש:

ונראה דהשה"ג גופיה לא הוה ניחא ליה לתרוצי הכי, דסוף סוף מה נעשה לסתירת הברייתות. ולמהרי"ץ י"ל דלרב ששת על כרחין ברייתא דתני חייב משבשתא

הרמב"ם בהלכה א' וי"ג מוכח לכאורה שרק קשר הדל"ת מהלכה למשה מסיני ולא היו"ד, ושור"ר שכ"כ האור שמח ע"ש, וכ"ה בבגין שלמה הלכות תפילין סימן ד'. ומלשון התכאליל משמע כדעת האומרים שגם היו"ד הלכה למשה מסיני. ודע כי צורת הקשרים כפי מנהג תימן נרפסה בפירושו של אחר על הרמב"ם דף של"ז ושל"ח, הדל"ת מאחור שתי וערב, והיו"ד דרש"י הפוך רק שהוכנס שם בקיפול לתוך הקשר. ואחר זמן ראיתי בספר זכרון אליהו (נדפס בירושלם תשמ"ט) פרק ט"ז שיטות הפוסקים בצורת הקשרים ופרטיהם מסודרים יפה:

ואגב יש להעיר כי בדרך כלל נוהגים שקשר היו"ד דרש"י אין בו שיעור רוחב הרצועה דהיינו שעורה אלא פחות, וכ"כ החזו"א סימן ד' סק"א שא"צ שם שיעור כיון שאין הקשר נחשב כחלק מהרצועה, ושכן המנהג. אך בקצות השולחן סוף ח"א דף פ"ט כתב שיש להקפיד בזה שיהא במקום הקשר רוחב שעורה ואפילו כמה שיוצא חוץ לקשר ע"ש:

*

נמצאנו למדים שקשר דל"ת המרובע, יסודתו בהררי קודש, והוא מסורת הגאונים והראשונים מדור לדור, וכן הוא המנהג אצלנו. וטוב לכפול הרצועה שתי פעמים, שלא יראה מאחוריו כצורת שתי וערב ח"ו. אמנם יש הרבה פוסקים דסבירא להו דבעינן שתהיה צורת דל"ת ממש. ודעתי הענייה נוטה שטוב יותר לעשות כן, משום דבאופן זה יוצאין ידי חובה לכולי עלמא. [ובענין צורת קשר היו"ד ומקומה, עיין בפנים אות ג']:

סימן כ"ד

ביאור דברי מהרי"ץ בתירוצ' שיטת הרמב"ם שאין התגין לעיכובא

מחסי בה'. יום שנכפל בו כי טוב לסדר אחרי ה'תש"נ. בני ברק.

שאלה: בענין התגין דקיימא לן שאינן מעכבין כדעת הרמב"ם (פ"ז מהלכות ס"ת הל"ח), והקשו עליו מגמ' שבת דף קה. הא דבעי זיוני וכו' דמוכח דבלא תגין אינן אותיות כלל, תירץ מהרי"ץ בתשובה (ומובאת בפסקי מהרי"ץ הלכות תפילין דף ס"ד) דבהכרח לומר דהרמב"ם לא סבירא ליה כאוקימתא בתרא דגמ' שם וכו' ע"כ,

איהי וצ"ל פטור, משום שלא זאת היתה מחשבתו בשעת כתיבה. וע"ע כס"מ ולח"מ על הרמב"ם פ"ג ממעשה הקרבנות ה"ג. נולהשה"ג נודמנה גירסא משובשת ברמב"ם ה' שבת שם חייב, וליתה, וכ"ה גם ברוב ספרים כת"י דווקנאי רידן. וכבר העיר במעשה רוקח שיש ט"ס, ושאר אחרונים ג"כ דנו בדברי הרמב"ם אלו. ואילו תירוצו של שה"ג שהרמב"ם יפרש כרבי ישעיה דחוק בעיניו של מהרי"ץ, דכל כה"ג הו"ל לרמב"ם לפרושי. ודוק בכל זה:

זקופה ועומדת. ויש אריכות בזה בגידולי הקדש כלל ט"ו אות י"א. וכן ראיתי בכתיבת הס"ת של מהר"י אבוהב, שרגל הד' זקופה, וכן נראה גם לפי מנהג הסופרים בתימן ראשונים וגם אחרונים:

ג) ואודות השאלה על טי"ת שנדבקה כפיפתה שבאמצע לתחתיתה, בדרך כלל נפסדת צורתה עי"ז ופסול לכולי עלמא. ואם נשאר מעט ריוח, יש ספק וחלוי בשיקול הדעת, ועיין ביאור הלכה סימן ל"ו ומקדש מעט אות הטי"ת סימן ה'. ובנשאר ריוח כשיעור קולמוס, פשיטא דכשר לכתחילה:

ד) אם לפסול צורת גימ"ל שהבליטה

לצד מטה, מפני שדומה לנו"ן

גימ"ל הנמצאת עשויה במושב ישר כצורת נו"ן כפופה רק שיש לה בליטה לצד מטה כזה
כמו שהיה מנהג כמה ארצות (של ספרדים, כגון הכבלים) לעשות כן צורתה לכתחילה שכך היא קבלתם (וכ"ה בספר תורה של מהר"י אבוהב, כמובא באור תורה גליון חדש טבת שנת ה'תשנ"א, בדף רמ"ט), מ"מ לענ"ד יש לפסול לדידן, שהרי זו נדמית לנו"ן [וזולת אם נמצא כל הגימלי"ן שלו כן, אולי יש להכשיר בשעת הדחק]. ואין זה דומה לחילוקים בין הארצות בצורת כמה אותיות, כגון למ"ד עם מושב או בלא מושב, צאד"י שמשרכת היו"ד שלה מצד ימין או משמאל, שי"ן עם מושב או בלי וכיוצא, שכאלו אפילו בלא שנדע שיש מקומות שקבלתם לכתוב כן, הרי עכ"פ אפילו לדידן באפי נפשין לא נפסדה צורתה וגם לא נדמית לאחרת, וכל תינוק יקראנה כדינה. משא"כ בזה שהיא נו"ן ממש בשינוי-מה. שרק מי שידע שיש ארצות שעשו כן צורת גימ"ל, מבין שזו גימ"ל, אבל מעצמו לא יבין. וכמה פעמים הראינו לתינוקות וקראוה נו"ן, אפילו כשהיתה הבליטה גדולה. כמור"ן אל תשיבני מהא דכתבו כמה רבנותא דצורת חטוורת ח"י"ת דרכינו תם, גם לרש"י היא כשירה. דשאני התם דאפילו אותיות ב"ת ה"א תי"ו אם יעשה להם חטוורת לא נשתנה צורתם והתינוק קוראם כהוגן, אם כן הוא הדין ח"י"ת, ועיין מה שכתבתי בס"ד על זה בתשובה ח"א סימן י"ב אות ח' ד"ה ועיין. אבל בנדון רידן שהפגם הוא ביסוד החילוק שבין גימ"ל לנו"ן, אנו בדידן נקיטין שאין בליטה זו מביאתה לכלל גימ"ל כלל ועיקר:

עד שמעיקר הדין נלע"ד לדידן אפילו לקולא יש לרונה נו"ן, ר"ל שאם נמצא כן במקום שצ"ל נו"ן, שפיר דמי. ובליטה זו של צד מטה אינה שונה מאם היתה הבליטה לצד ימין כזה **ב** אלא שכזה ראוי ג"כ להחמיר. וכל זה כשהרגל ישרה, אבל כשהיא נטויה,

סימן כ"ה שאלות שונות בהלכות צורת האותיות

בס"ד. כ"א תמוז התנש"א.

א) מה ששאלת בדין קרן היו"ד של אל"ף שנדבק לגוף האל"ף, אם אפשר להפריד בתפילין ומזוזות:

הרבה פוסקים מקילים בזה עכ"פ ע"י גרירת הדיבוק כשיטת המג"א והפמ"ג כמבואר בקול יעקב סימן ל"ב ס"ק ק"ב, וביאור הלכה שם על סעיף י"ח ד"ה או פני האל"ף, ומקדש מעט באות האל"ף סימן ג'. וכן עיקר, מה גם דהוי כשיטה ממוצעת, כי יש מקילים גם בלא גרירה, ויש מחמירים דלא מהני גרירה וכן הביא החזו"א אור"ח סימן ט' סק"ה שיטת החלקת מחוקק וביארה אבל לא מפורש שפוסק להלכה כמותו, נגד המכשירים עכ"פ בגרירה, וכ"כ בשו"ת שבט הלוי ח"ו סימן ר' אות א'. כל שכן לדידן דמכשרין אפילו בנגע כל פני היו"ד בגוף האל"ף גם בלא תיקון כלל, כדעת הרמב"ם וסיעתו שאין האות נפסלת אא"כ נפסדה צורתה עד שלא תיקרא כל עיקר, וכמבואר בפסקי מהרי"ץ הלכות תפילין סעיף י"ו, ואין אנו מביטין על חלק זה של האות בפני עצמו שאין לו צורת יו"ד כדבעי אלא על כללות האות, וקל וחומר בנדון רידן:

ב) ומה ששאלת עוד שהאחרונים כתבו שרגל הדל"ת צ"ל נוטה לימין ואם עשאה ישרה כשרה בדיעבד. וא"כ איך רבים כותבים כן לכתחילה:

דע כי זהו רק לדעת הברוך שאמר וסיעתו שהאשכנזים הולכים אחריהם. אבל בכתיבה הספרדית אין הרגל פשוטה בשיפוע לימין אלא שוה לגנה כמבואר במור וקציעה ולדוד אמת וקול יעקב. והראיה שהביאו מגמ' שבת דף קד. מאי טעמא פשוטה כרעה דדל"ת לגבי גימ"ל, כבר דחה הרמב"ן בחידושי שם וכתב בהדיא שצ"ל

דהיינו שכלפי מקום חיבורה לירך עולה ומוגבהת, ודאי נראית כגימ"ל. והכל לפי ראות עיני המורה:

שבתי ואראה במקדש מעט צורת אות גימ"ל ס"ק י"ג
שכתב דלכאורה תמונת גימ"ל שבכתיבה ספרדית פסולה לדידן, כטורי זהב שכתב דכנרקה היר"ד דגימ"ל ברגל ימין פסול וכו' לכן לענ"ד להחמיר בזה אף כשתינוק מכירה לגימ"ל. ואפשר דמכל מקום תיקון מהני גם בתפילין ומזוזות, למשוך רגל שמאלי למטה כראש מופרד, על דרך שאמרו אינה מיכל אכלי, לדידן מסתם לא סתים ע"כ. ובקובץ משמרת סת"ם דף כ"ג הובא שבספר בניין אב כתב על זה דלדעתו אין להחמיר. אבל אם הבליטה קטנה מאד באופן המעורר לנו ספק על צורתה, צריך הבחנת תינוק ע"כ. אבל לענ"ד עיקר דברי המקדש מעט נכונים שיש להחמיר. אכן כשהתינוק מכירה לגימ"ל נלע"ד שיש מקום להקל, בתנאי שאין התינוק מכיר שיש כותבין לכתחילה צורת גימ"ל באופן זה. ומה שכתב המקדש מעט דמהני תיקון ע"י הוספת דיו בקצה הגימ"ל למטה ולא הוי שלא כסדרן, ומשמעות דבריו דזה אפילו כשהתינוק לא קרא גימ"ל, ומוכח לה מהא דחולין דף נ. אינה מיכל אכלי וכו', לענ"ד לא שמה מתיא. לא מיבעיא ללישנא בתרא בגמ' התם אליבא דהתוספות דבניחוחות הוא, דלדידן ולא אכלי אפי' סותם אינו ע"ש (ואמנם אי משום הא לא איריא, דעכ"פ קיימא לן כלישנא קמא דהתם) אלא אפילו ללישנא קמא אין הדמיון עולה יפה, דלסתום הוא עניין אחר, אבל הכא גם ע"י תיקון הוי כמו אכילה. והמקדש מעט גופיה מיספקא ליה, מדנקט לה בלשון אפשר [ועיין בפסקי מהרי"ץ קובץ שו"ת הלכות שחיטה וטריפות סימן ל"ה, אם תרבא דאיתרא איסורו לבני בבל מדאורייתא, וכמה שדן החיד"א בשו"ת חיים שאל ח"א סימן ל"ב אם לדמות כמה עניינים להתם, כגון מצה שיש מחלוקת אם מותר לאכלה, אם עכ"פ יהיה מותר להשהותה בביתו כפסח]:

ובברייתא שבגמרא שבת דף קג: וכתבתם שתהא כתיבה תמה, שלא יכתוב גמ"ץ צדי"ן וכו' משמע שאין מושב הגימ"ל ישר כנר"ן, אלא יש לה שתי רגלים כפי המסורת שבידינו, וכן אצל האשכנזים, שהרי פירש רש"י שם דצא"ד וגימ"ל דומין בכתיבתן אלא שזה למעלה וזה למטה ע"ש. וכן לפירוש ספר התרומה בסוף הלכות תפילין שהדמיון משום שגימ"ל הפוכה דומה לץ' פשוטה וכו'. (ועע"ש במקדש מעט אות ב' ג'). וצל"ע עוד בחידושי הרמב"ן והר"ן על מסכת שבת, ובקריית ספר להמאירי מאמר ב' ח"א:

מאיך ראיתי לכמה מגדולי הספרדים בארצות ובזמנים
שכתבו גימ"ל כך, שנראה להם לפסול נו"ן העשויה כך, וכדאיתא בשו"ת קול גדול למהר"ם בן חביב סימן ע"ח, יש הפרש בין האשכנזים והספרדים, דרך משל

בין נו"ן לגימ"ל, דנו"ן שלהם לדידן חשיב גימ"ל וכו' ע"כ. ובשו"ת הר"מ זכותו בסוף קריית ספר להמאירי חלק ב', מה שנהגו אחינו האשכנזים וכו' נו"ן כפופה, מלבד שאין רגלה בעיגול אלא מרובעת, עוד יש ברובא דרובא עוקץ נראה והיא גימ"ל גמורה וכו' ע"כ. ובשו"ת שדה הארץ ח"ג יו"ד סימן י"ח, מעשה בס"ת של כתיבה אשכנזית אשר הוקדש אצלנו בביהכ"נ של ספרדים, ושם ראינו אותיות המשונות בינינו לבינם בפפי"ן המלופפות והטית"ן [כי בארצות הספרדים לא עשו לפופות, כמו שכתבתי בס"ד בספר האותיות המשונות בתורה פרק ט' אות ב'. יב"ץ] הקבועים בחצריהם ובטירותם כנימוסם. גם הנוני"ן שיש להן קוץ למטה כגימ"ל שלנו, והמקדיש נתן הס"ת לסופר ספרדי והבליע קוץ הגימלי"ן ע"י שעשה מושב הנו"ן עב וכו' ע"כ. ועיין שו"ת יביא אומר ח"ב יו"ד סימן כ':

* * *

(ה) אות רי"ש שרגלה קצרה,

האם יש מקום להכשירה

מחסי בה'. יום שלישי ז' כסלו ה'תש"נ. בני-ברק.

בעניין מה שהראיתי בפרשיות של תפילין צורת אות רי"ש (בפרשת קדש) שרגלה קצרה מאד (כחצי עובי גגה), שנסתפק בזה אחד ממורי ההוראה. ונטה שלא להכשיר, מטעם שאין באורך הרגל שיעור עובי קולמוס. וגם אנחנו נסתפקנו אם יש לה צורת רי"ש:

ועתה לקחתי קצת זמן להתבונן בזה, ונלע"ד שיש מקום להכשיר. שטעמו בשיעור עובי קולמוס נראה שהוא בנוי על פי המקדש מעט (שכן דרך רבני אונגאר"ן לסמוך עליו) שכתב לגבי אות יו"ד (בדף ט"ל ע"א) אות ו' דבחסר רגל ימני של יו"ד פסול לכולי עלמא, ונראה לי דלא סגי ברגל משהו וכו' וצ"ע כמה שיעורה, ובברוך שאמר כתב יו"ד ארכה כעובי קולמוס וקאי על אורך הרגל ע"כ. ולגבי אות רי"ש מצינו שכתב הפמ"ג שאם עשה רגלה קצר כמו יו"ד, די בזה בדיעבד, כדקיימא לן לעניין ניקב רגל הה"א הימני במנחות דף כט: ובש"ע אור"ח סימן ל"ב סעיף ט"ו, הביאו המשנ"ב שם ס"ק מ"ד, ובסימן ל"ו סוף צורת אות רי"ש ע"ש, ובהקשת העניינים יש ללמוד לפסול כנ"ד:

ברם לענ"ד דברי המקדש מעט חידוש גדול ולא מצינו לו חבר, אם כוונתו להוכיח מהברוך שאמר דלעיכובא הוא שיעור קולמוס ולא נהירא כאשר יראה המעיין שם, והוא נדפס בספר קובץ ספרי סת"ם ח"א דף ר"ו דשפיר איכא למימר דלא קא יהיב שיעור זה אלא לכתחילה, דומיא דשאר אותיות. ועע"ש בהערות המגיה אות ל"ו. נהי שנקבל דנקודת דיו משהו כמו בליטה לצד

*

הלכך יכולים להראות רי"ש זו שרגלה קצרה, לתינוק דלא חכים ולא טפש, שאם יקראנה רי"ש התפילין כשרים בדיעבד. זהו הנלע"ד להלכה. אבל לעניין מעשה, אין להכשיר, ורק אם יסכימו עמי מורים, אהיה סניף לסברתם. ונלמדנו עוד לעניין יו"ד שרגלה קצרה, שא"צ תינוק אלא סגי לפי ראות עיני המורה וכדאסיקנא לעיל, ודו"ק. ורגל קצרה דקאמרינן, הן לגבי רי"ש, הן לגבי יו"ד, היינו שיש מִשְׁךְ-מָה, ולא סגי בנקודה קטנה כל שהוא ממש אפי' בדיעבד וכמו שביארנו:

* * *

(ו) עיבוי אות רי"ש

אם גרד אות לפני אות רי"ש, וצריך להעבות את הרי"ש מאחוריה כדי שלא תיראה התיבה כשתי תיבות, כתב בלשכת הסופר סימן ט' סק"ז ובקול יעקב סימן ל"ב ס"ק קי"ח בשם מלא"ש שאם ע"י הוספת הדיו תדמה כרגע לדל"ת, אף שאח"כ יעשה רי"ש הלא היא שלא כסדרן, וצריך לזה זהירות יתירה עכ"ל. ויש לעיין אם זה אמור אפילו כשעושה הכל במשיכה אחת בלא שום עיכוב ומעצור, משום דאילו היה מפסיק בנתיים היתה נראית כדל"ת. או דילמא בכה"ג ליכא קפידא, מאחר דהכל כתיבה אחת אין לדון על הזמן שבנתיים לפיכך לא חל על זה שם דל"ת. ודעתי העני נוטה לצד האחרון. וכן נראה מדברי מאריה דהא"י דינא הוא המלאכת שמים כלל ח' סוף סעיף ו' וז"ל, צריך זהירות גדולה שלא תדמה האות שמעבה רגע אחת לאות אחרת, או תתקלקל צורתה. כגון אחורי הרי"ש אם ירצה לעבותה, ברגע אחת תדמה לדל"ת ונפסלה. ואף אם יוסיף עליה אח"כ דיו לעגלה, לא מהני, שכבר נפסלה, דהוי שלא כסדרן ע"כ. מדכתב שאם יוסיף עליה אח"כ דיו וכו' משמע דמיירי כשהיה הפסק-מה בנתיים, ומכלל דרגע אחד דקאמר אין נכלל בזה משיכתה בבת אחת. וע"ע שו"ת אבני נזר או"ח סימן ד' ואילך, ומשנה ברורה סימן ל"ב ס"ק ע"ה. ולעניין מעשה אכתי צריך עיון:

* * *

(ז) תי"ו שעשה לה רגל גם לצד ימין

אות תי"ו שעשה לה הסופר רגל גם לצד ימין כזה (בספרדית שצורתה רי"ש וא"ו), או כזה (באשכנזית שצורתה דל"ת נו"ן) נלע"ד דנפסדה צורתה,

ימין לא חשיבא רגל, ואפילו לעיכובא, אעפ"י שראיות המקדש מעט לזה מהמרדכי והרא"ש והטור בדין ניקב יריכו דה"א ונשתייר כמלוא אות קטנה כשר ע"ש, אינן ראיות כלל לפי מה שכתב המשנ"ב בסימן ל"ב ס"ק מ"ד דהיינו גג היו"ד עם הקוץ התחתון שלה כאשר יראה המעיין [ומהמקדש מעט מוכח דפירש שהכוונה לרגל בלא הגג כי גג היו"ד והה"א שווין. ומהמשנה ברורה מוכח שהיה מקום לפרש רק על הגג לולא שבלא הרגל אינה יו"ד, והבן] עכ"פ הסכרא נותנת כן. אבל מאידך לא בעינן ארוך כולי הא"י לעיכובא, אלא סגי כל שניכר שהוא רגל לפי שיקול דעת הרואה. [ונאעיקרא כל עניין הגדרה זו בשיעורי האותיות על-פי "עובי קולמוס", אין לה סעד וסמך בגמ' ובקדמונים, וזולת אצל בעל ברוך שאמר שם שהוא ראש וראשון בזה ואחריו נמשכים האשכנזים, ונולדו מזה כמה וכמה דינים. אבל אנן בדין לא מתחשבים בזה]. ושור' כן בַּהֲדָא בקובץ משמרת סת"ם הלכות צורת האותיות דף ע"ב, ששיעור אורך יו"ד לכתחילה כשיעור עובי קולמוס וכדיעבד כל שיש לה רגל כשרה וכו' ע"ש, ולא ציינו המקור. והראוני שכן מבואר בשו"ת שבט הלוי ח"ה סימן ח' אות ד' שהשיג ע"ד המקדש מעט דלעיל, דלא נשמע כותיה משאר פוסקים וסתימתן (ועע"ש חלק ו' סימן נ"ה אות ב') אך כמין עוקץ קטן חושש גם בדיעבד, ועיין שם הציר. אלא דלענ"ד באופן המצויר שם יש להכשיר, ורק בכל שהו ממש לא סגי אפי' בדיעבד. [וע"ע במקדש מעט צורת אות אל"ף אות כ' וכ"ב על שיעור ירך יוד"י האל"ף]. ומהשתא הוא הדין לרי"ש אליבא דהפמ"ג דסגי כשנשאר כשיעור יו"ד, ומסתברא בפשיטות דהיינו אפילו רק כפי שיעורה של יו"ד לעיכובא שהרגל יותר ממשהו וכמו שביארנו. ואע"ג דלדעת המשנ"ב שיעור מלא יו"ד הוא הגג עם הרגל, הלא לעומתו דעת המקדש מעט שאין השיעור אלא כפי הרגל בלבד, וכמו שביארנו בס"ד לעיל. ועכ"פ יש מקום להכשיר אם תינוק דלא חכים ולא טפש יקראנה רי"ש:

ומצאתי און לי בשו"ת דבר שמואל סימן רי"ב שכתב לעניין צורת אות רי"ש חסרת רגל, דפסול אעפ"י שהתינוק קורא אותה כרי"ש דומיא דחסר קוצו של יו"ד הן לפירוש רש"י שהוא הימני הן לר"ת שהוא השמאלי, דכיון דאנן סהדי שאין לו צורת האות המקובלת למשה מסיני, לא סמכינן על תינוק דלא חכים ולא טפש. ובודאי יותר נפסדת לעיני הרואים צורת אות רי"ש בחסרון רגלה ממה שנפסדת צורת היו"ד בחסרון קוצה הקטן יעו"ש. משמע דדוקא בחסרה רגל הרי"ש מכל וכל. אבל ביש רגל כבנדון דידן מהני תינוק, מאחר שלמראית עינינו אינו ברור שנפסדה צורתה [וע"ע בתוספות מנחות דף כט. סוד"ה קוצו]:

שאלה ב: קם בחצות ואין כוונתו כלל לחזור לישן, האם רשאי לברך ברכות השחר (פרטי השאלה כנכתב בשאלה לעיל):
דניאל קדיס הלוי, ירושלם עיה"ק.

תשובה:

בס"ד. היום ד' לסדר שמיני ה'תשד"ם.

לשאלה א' וב' יש באלו מחלוקות גדולות בפוסקים, והנראה לע"ד אחר העיון בדבריהם, דמברך כל ברכות השחר וברכות התורה כשקם ללמוד אחר חצות, בין ישן קודם עמוד השחר בין לא ישן. עיין סימן מ"ז סעיף י"ג בכף החיים ס"ק ע"ט, ובמשנה ברורה סק"ל יש דרך אחרת. וע"ע אריכות בשו"ת מהר"ח או"ז סימן ק"א, ובשו"ת רב פעלים ח"ד סימן א'. ולענין נטילת ידים, מברך כשקם, ואם ישן חזר ונטול ג"פ בלא ברכה. ולענין פרשת התמיד, יש אומרים דצ"ל דווקא ביום עיין כה"ח שם ס"ק ל"א, ולדעת הענף חיים שהבאתי בדף ק"ב אין קפידא. ועכ"פ ראוי לדלגה או ולהניח אמירתה ליום, ואחר ברכות התורה יאמר מברכת כהנים ואילך:

*

ב) חזר השואל וכתב אחר התנצלות ארוכה בזה"ל, שאלה הנז' לעיל שאלתי את מרי ח"כ שליט"א, והורה שאם בדעתו לישן קודם עלות השחר שימתין עד לאחר עלות השחר, ואף ענט"י לא יברך וכו'. ואודה לרב אם יסביר לי כיצד פוסק ומורה בהלכה, והיאך עלי לנהוג למעשה אם עדיין אני ער לאחר חצות:

תשובה:

בס"ד. יום ראשון לסדר אחר, ה'תשד"ם.

ראשית יש לבאר שאין לדון בזה מכח מנהג, כי אין לנו בזה מנהג, ר"ל שחזר וישן קודם עלות השחר. אלא מי שקם, דרך כלל נשאר ער. והפוסקים שסמכתי עליהם כבר ציינתי. ואם תראה בפסקי מהרי"ץ הלכות הנהגת האדם בבקר סעיף י"ד ול"א, תבין שיסודי הדברים שם וגם בשתילי זיתים סוף סימן ר', אלא שהלכה למעשה נשענתי ע"ד הפוסקים היותר אחרונים שכבר ראו דברי המג"א ופר"ח וכו'. ודברי מהר"ח שליט"א, לא ידעתי מה אדון בהם. ומי שנשאר ער עד לאחר חצות, א"צ לברך עד עלות השחר שמברך כל הברכות חוץ מנט"י והמעביר שינה כמ"ש מהרי"ץ גבי חג השבועות:

*

מאחר דאין זה עיבוי כמו שמצוי לעשות ברגלי איזה אותיות, אלא ניכרת כרגל ממש. ופסלתי כמה זוגות תפילין שנעשו באופן זה, ולא מהני חיקון ע"י תוספת דיו או גרירה, משום שלא כסדרן. ונשו"ר שכן מצדד בשו"ת שבט הלוי ח"ה סימן ח' אות י"א יעו"ש. ולא רק באופן שרגל ימין ישר כמו השמאלי באופן רגיל, אלא אפילו שהוא בעיקום קצת, כל שיכול להיות רגל כשר אילו היה הפוך בצידה השמאלי. ואין קובע מה שהרגל השמאלי יותר משוך וניכר כרגל מאשר זה הימני הנוסף. אבל כי האיי גוונא **ת** ודאי כשר, דאין זו רגל אלא שכירה. והכל לפי ראות עיני המורה. והוא הדין בעשה רגל כזו בסוף ירך אות דל"ת, או רי"ש, יש לפסול. אבל בה"א כי האיי גוונא, נראה שלא נפסדה הצורה. ועל צורת ח"ת משונה כזו עם חטוטרות, שיש לה כעין נז"ן הפוכה לצד ימין, ונז"ן הפוכה לצד שמאל, עיין מה שכתבתי בס"ד בספר האותיות המשונות בתורה פ"ט אות ה'. ולקמן בתשו' סימן רי"ד. [נשכתי ואראה בשו"ת מנחת יצחק ח"ו סימן ד' שדן בזה ומסיק להכשיר בליטה ברגל ימני של תי"ו אם תינזק מכירה ולתקנה ע"י תוספת דיו עש"ב. אבל לענ"ד אין להקל כדבר האמור]:

ועיין מקדש מעט דף מ"ב ע"ג אות ו' שכתב ח"ל, עשה להתי"ו שני רגלים, שמאליים או ימניים, פסול וכו' ע"כ. אבל לא מיירי בצורה זו שכתבנו, אלא כזה **ת** וכזה **ת** כדמוכח למעיין שם. ובמאסף לכל המחנות סוף סימן ל"ו אות ה':

סימן כ"ו

דין ברכות השחר למי שקם ללמוד בחצות הלילה

(א) ב"ה. יום שני ה' אדר ב' תשד"ם.

לכבוד הרב הגאון יצחק רצאבי וכו'. לאחרונה עיינתי בספר פסקי מהרי"ץ, ובהערות וחידושים של הרב ב"בארות יצחק", ושמתתי לראות שקם בדורינו בירור למנהגי תימן בלי ספיקות וכו' גמלתי בדעתי לשאול את דעת הרב בעניינים שונים בהלכה וכו':

שאלה א: קם בחצות ללמוד ודעתו לישן קודם עמוד השחר, האם יכול לברך ברכות השחר אז, או עדיף שיברכם לכשיקום אחר עלות השחר (והאם יש חילוק בין ברכות השחר, ברכות התורה ונטילת ידים):

(ג) ב"ה. יום ב' ה' באייר תשד"ס.

תורתך. שמחתי לקראת כתיבת יד גלילי אצבעותיך, שואל כענין ואשתדל בעזי"ת להשיב כהלכה:

אמת הדבר שלא כתבתי כמסקנת ה' כף החיים לגמרי, כי לענין מי שניעור כל הלילה לומר הברכות אחר חצות, אין לנו מקור אלא בדברי המקובלים כמ"ש משמיה דהרש"ש זיע"א, והנהגה זאת לפ"ד רבים מגדולי ישראל לא ניתנה אלא לקדושים אשר בארץ המה (לבד מהמנהגים שנתפשטו ע"פ המקובלים שעושין כן), או עכ"פ אינה מחייבת, ואלו ואלו דברי אלהים חיים. בפרט שהמנהג פשוט כן בליל שבועות והושע"ר שאין אומרים אותן אז וכמו שצינת מדברי מהרי"ץ. משא"כ לגבי מי שקם אחר חצות שמצינו כן בדברי הפוסקים הפשטנים, אלא שנחלקו בקצת ברכות, שפיר סמכין על דעת המקובלים להכריע בזה, כפי הכלל דבמחלוקת בין הפשטנים הכרעת המקובלים מכרעת (כמו שהובא במשנ"ב סימן כ"ה ס"ק מ"ב), ובפרט לגבי ברכת המחזיר שהפרי"ח סמך ע"ד הרמב"ם וכבר דחהו השלמי ציבור שזה דווקא לשיטתו שסובר דאם לא נתחייב לא יברך הובא בכה"ח שם. ואנן נמי לא נקיטין כרמב"ם בדבר זה, ולכן אע"פ שמהרי"ץ העתיק דברי הפר"ח סמכתי על הש"ץ:

*

(ד) כתב הרב שליט"א במכתב הראשון, ולענין נט"י מברך כשקם. ולעני"ד הקצרה הכנתי שהרב לקח זאת מכף החיים בסימן וס"ק הג"ל, אך לא משמע כן מדברי מהרי"ץ שהרב שליט"א ציין מהלכות הנהגת האדם בבוקר סעיף י"ד. לשון מהרי"ץ שם, הניעור כל הלילה והמשכים ללמוד ואח"כ חזר לישן, צריך ליטול ידיו ג' פעמים, ולא יברך מספיקא עכ"ל. הרי שכתב מהרי"ץ שהמשכים ללמוד לא יברך מספיקא, ומשמע שהשכים ללמוד לאחר חצות, ואי דעתו שיברך בקומו לאחר חצות, למה יברך שוב לאחר שיחזור לישן. ואי תימא דאע"פ שבי"ח בשינתו אח"כ אי חייבתו בברכה, הרי זהו הדיוק בספק שכתב בסעיף ט"ו הבא בישן ביום:

תשובה:

מש"כ מהרי"ץ ולא יברך מספיקא, בודאי שכשקם מקודם בירך. ויש הפרש גדול בין סעיף זה לסעיף שאחריו, שבסעיף י"ד מקום הספק מצד שהוא עדיין לילה שמא שורה עליו רו"ר, ובסעיף ט"ו הספק על שינת היום, שמא עצם השינה גורמת ולא דווקא לילה. ועי' בית יוסף שלהי סימן ד' באורך:

הנני מודה לרב מעומקא דליבא על תשובותיו הנפלאות המבוררות בדברי הפוסקים וכו'. ואורך חיים יושפע למשפיע תורת חיים. יסלח לי הרב אם שוב אטרידו בשאלת הקם בחצות ודעתו לישן קודם עה"ש, וכן באחד שלא ישן כלל והגיע זמן חצות וכדעתו לישן קודם עלות השחר, האם רשאי הוא לברך ברכות השחר. ולפי קוצר דעתי ראיתי כביכול דברים סותרים, וכן כמחלוקת הפוסקים באופנים מסויימים במקורות שציין הרב שליט"א:

ולגוף הענין, במכתב הראשון שקבלתי, כתב הרב שליט"א וז"ל, יש כאן מחלוקת גדולות בפוסקים, והנראה לענ"ד אחר העיון בדבריהם דמברך כל ברכות השחר וברכות התורה כשקם ללמוד אחר חצות וכו'. ובמכתב השני כתב הרב שליט"א וז"ל, ר"ל שחזר וישן קודם עלות השחר, אלא מי שקם בדרך כלל נשאר ער, והפוסקים שסמכתי עליהם כבר ציינתי. ואם תראה בפסקי מהרי"ץ הלכות הנהגת האדם בבוקר סעיף י"ד ול"א, תבין שיסודי הדברים שם עכ"ל הרב. אם יושבו שני העניינים הנ"ל, יצא שכל הענין בלברך ברכות השחר לאחר חצות איירי דווקא במי שקם בחצות אף שדעתו לחזור ולישן קודם עה"ש, אך בער בחצות לא איירי שיברך ברכות השחר אלא ימתין לעה"ש. וכך משמע מדברי מהרי"ץ בערבית דשבועות וז"ל, וכמו השחר עלה יכון לקראת אלהיו להתפלל תפילת השחר בכוונה וברוח חדשה, ויזהר מלישן באמצע תפילתו וכו' ויטול ידיו לתוספת טהרה ג"פ כבשאר הימים, אמנם לא יברך ענט"י, גם לא יברך המעביר שינה. ולענין ברכה"ת כבר כתבנו לעיל בסדר תפילת השחר שצריך לברך עכ"ל. משמע מדברי מהרי"ץ שדוקא כמו השחר עלה יחל לברך ברכות השחר, ומוסיף מהרי"ץ איזה ברכות לא יברך. אך מכף החיים שציין הרב סימן מ"ו ס"ק מ"ט בסוף כתב, וכן מי שלא ישן כלל והוא לומד מתחילת הלילה והגיע חצות, מברך כל הברכות כולם, חוץ מברכות התורה שאינו מברך עד לאחר עלות השחר, וחוץ מברכת ענט"י שאינו מברך כלל מפני שלא נתחייב בה עכ"ל. משמע מדברי כף החיים הג"ל שאף מי שלא ישן יברך ברכות השחר לכתחילה, ולשיטתו עדיף אף להקדים, והסביר זאת ע"ד הקבלה:

תשובה:

בס"ד. יום ד' לסדר אם בחקותי ה'תשד"ס.

אל מעכ"ת הבחור היקר והמופלא, ערכו בפז לא יסולא, שוקד באהלה של תורה, לילה כיום יאיר כחשכה כאורה, כש"ת ר' דניאל קדיס נר"ו. שלום רב לאוהבי